

ΜΑΝΟΥΗΛ ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ

Περί ὄρκου

Εἰσαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια:
Ἰάσων Κουτούφαρης-Μαλανδρίνος

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἄναφερόμενος στήν ὑπαρξή μίας ἀδημοσίευτης ἐπιστολῆς τοῦ Μανουήλ Μοσχόπουλου, ὁ Karl Krumbacher ἔγραφε στά 1897 ὅτι «καλόν εἶνε νά δημοσιευθῆ ἡ ἐπιστολή αὕτη, περί ἧς ἄλλως δέν εἶνε τι γνωστόν, ἢ τοῦλάχιστον ν' ἀνακοινωθῆ τό περιεχόμενον αὐτῆς καί νά ἐξετασθῆ ἡ γνησιότης της».¹ Ἐκατόν εἴκοσι χρόνια μετά, παρ' ὅτι ἡ ἐπιστολή αὐτή καί ἡ πραγματεία πού ἐνίοτε τήν συνοδεύει ἔχουν δημοσιευθεῖ σέ ἓνα ἰταλικό περιοδικό² καί ἔχουν γνωρίσει μία μερική γερμανική³ –καί, δευτερογενῶς, μία μερική ἑλληνική⁴– καί μία γαλλική μετάφραση,⁵ ἡ ἑλληνική ἐπιστήμη δέν ἔχει ἀσχοληθεῖ ἀκόμη σοβαρά μαζί τους.⁶ Τούτο τό κενό θέλει νά καλύψει ἡ παρούσα κριτική παρουσίαση.

¹ Κρουμβάχερ (1900), σελ. 283.

² Levi (1902), σελ. 64-68.

³ Moschopoulos (1994).

⁴ Μοσχόπουλος (1990).

⁵ Moschopoulos (2008). Εὐχαριστῶ θερμά τήν Θεοδώρα Καπνίτη γιά τήν πρόσβαση πού μοῦ ἐξασφάλισε στήν ἐν λόγω πηγῇ.

⁶ Αὐτό δέν σημαίνει ὅτι ἡ ξένη ἐπιστήμη εἶναι πάντα ἀπολύτως σοβαρή. Ἀντιθέτως, ἡ προχειρότητα τῶν σχολίων πού ἀφιερώνονται στήν πραγματεία τοῦ Μοσχόπουλου ἀπό σπουδαίους βυζαντινολόγους εἶναι κάποτε ἐντυπωσιακή. Ἔτσι, γιά παράδειγμα, ἡ Ἐ. Patlagean –ἐπικαλούμενη μάλιστα ὡς βασική πηγῇ τό ἄρθρο τοῦ Σβορώνου (Svoronos, 1951) (!)– ἀνεβάζει τόν Μοσχόπουλο στό μητροπολιτικό ἀξίωμα τοῦ θείου του, Νικηφόρου Μοσχόπουλου, ἐνῶ ἰσχυρίζεται πώς ἡ πραγματεία ἐπιβιώνει μόνο στόν μαρκιανό κώδικα. Ἀντιστοίχως, ὁ G. Dagron ἐπιμένει νά παραπέμπει σέ μία ἀνύπαρκτη ἀγγλική μετάφραση τῆς

1. Ὁ Μανουήλ Μοσχόπουλος

Ποιός ἦταν, ὅμως, ὁ Μανουήλ Μοσχόπουλος; Ἡ ἀκμή του τοποθετεῖται στήν βασιλεία Ἀνδρόνικου Β' Παλαιολόγου (1282-1328), ἀλλά συνολικά τά διαθέσιμα στοιχεῖα γιά τόν βίο του εἶναι λιγοστά. Γνωρίζουμε, ἐν πάσῃ περιπτώσει, ὅτι γεννήθηκε γύρω στά 1265,⁷ ὅτι ὑπῆρξε ἀξιόμαθητής καί ἴσως διάδοχος τοῦ Μάξιμου Πλανούδη⁸ καί ὅτι οἱ ἀνθενωτικές του ἀντιλήψεις δέν πέρασαν ἀπαρατήρητες· ἡ πραγματεία του κατά τῶν Ἰταλῶν ἀντικρούστηκε ἀπό τόν Γεώργιο Μετοχίτη⁹ καί σχεδόν ἀντιγράφηκε ἀπό τόν Ματθαῖο Βλαστάρη.¹⁰ Εἶναι ἀκόμη γνωστό ὅτι, ἀξιοποιώντας μᾶλλον ἀραβικές ἢ περσικές πηγές, συνέθεσε μία μαθηματική πραγματεία σχετικά μέ τά μαγικά τετράγωνα, πού ἀποτελεῖ πιθανότατα τήν πρώτη πραγμάτευση τοῦ θέματος στόν εὐρωπαϊκό χῶρο.¹¹

Σήμερα πάντως ὁ Μοσχόπουλος μνημονεύεται κυρίως ὡς ἐξαιρετικός φιλόλογος.¹² «Σχεδόν μόνος Μοσχόπουλος ἐμονάρχησεν» γράφει ὁ Κωνσταντῖνος Λάσκαρις στά μέσα τοῦ 15^{ου} αἰῶνα¹³: πράγματι, τά *Ἐρωτήματα Γραμματικά* του, μία ἐπίτομη γραμματική, «παρέμεινεν ἐν χρήσει ἐπί αἰῶνας καί ἀφοῦ συνεγράφησαν τά ἐγχειρίδια τοῦ Χρυσολωῶ, Θεοδώρου Γαζῆ κ.ἄ.»¹⁴ τόσο στό Βυζάντιο ὅσο καί στήν Δύση. Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι ἀπό τό *Περὶ Σχεδῶν* τοῦ Μοσχόπουλου (στήν ἐκδοση τοῦ Ροβέρτου Στέφανου) διδάχθηκε ἡ μητέρα τοῦ Francis Bacon τά ἑλληνικά στά μέσα τοῦ 16^{ου} αἰῶνα.¹⁵

πραγματείας ἀπό τόν Ševčenko (1952) (Dagron, 1994, σελ. 31, ὑποσημ. 15· Dagron, 1996, σελ. 344, ὑποσημ. 15· Dagron, 2003, σελ. 16, ὑποσημ. 15).

⁷ Turyn (1943), σελ. 104-105, ὑποσημ. 89.

⁸ Κλείνοντας μία ἐπιστολή του πρὸς τόν Νικηφόρο Μοσχόπουλο, ὁ Πλανούδης σημειώνει χαρακτηριστικά: «ὁ σὸς ἀνεψιὸς φοιτᾷ μὲν προθύμως, διδάσκει μὲν προθυμότερον· διδοὺς γὰρ τὴν αὐτοῦ τὴν ἐμὴν προθυμίαν ἀντιλαμβάνει» (ἐπιστ. ιη', 32-34, σελ. 34).

⁹ Ὁ Μετοχίτης δέν διστάζει νά ἀναγνωρίσει τὴν ἀξία τοῦ ἀντιπάλου του, κατατάσσοντάς τον στήν χορεία τῶν «περιφανεστέρ[ων] παντοίοις λογικοῖς μαθήμασι καὶ παιδεύμασιν» (PG 141, 1404D).

¹⁰ Βλ. Polemis (1996).

¹¹ Sesiano (2004), σελ. 17.

¹² Τό ἐπιστημονικό του ὕφος δέν περνᾷ ἀπαρατήρητο: «ὁ μᾶλλον μετριοπαθῆς καὶ εὐγενικός τόνος τοῦ Μοσχόπουλου προξενεῖ –ἀντίθετα πρὸς τὴν φιλόνηκη ἐπιθετικότητα ἄλλων βυζαντινῶν φιλολόγων– εὐχάριστη ἐντύπωση» (Hunger, σελ. 460).

¹³ PG 161, 933A.

¹⁴ Κρουμβάχερ (1900), σελ. 347.

¹⁵ J. H. Mn. (1857), σελ. 327. Πρβλ. καὶ τὴν ἀναφορά τῆς Allen (2014), σελ. 5.

Ἐπί πλέον, τό φιλολογικό ἔργο τοῦ Μοσχόπουλου ἐπέδρασε στήν ἐξέλιξη τῶν σλαβικῶν γλωσσῶν. Βασισμένος σέ αὐτό, ὁ Κωνσταντῖνος τοῦ Κόστανετς προώθησε τήν σημαντική γλωσσική μεταρρύθμιση τοῦ Πατριάρχῃ Εὐθυμίου Τυρνόβου στό Δεσποτάτο τῆς Σερβίας,¹⁶ ἐνῶ τίς μεθόδους του ἀκολουθεῖ τόσο ἡ πρώτη ἔντυπη γραμματική τῆς ἐκκλησιαστικῆς σλαβονικῆς τοῦ 1586,¹⁷ ὅσο καί ἡ πρώτη οὐκρανική γραμματική τοῦ 1596.¹⁸

Τό (ἄτιτλο) ἔργο τοῦ Μοσχόπουλου πού παρουσιάζεται ἐδῶ πραγματεύεται τήν φύση καί τήν κανονιστικότητα τοῦ ὄρκου. Ὁ Ματαραγγίδης, μαθητής τοῦ Μοσχόπουλου, ἀρνεῖται νά δώσει τόν καθιερωμένο ὄρκο πρός τόν βασιλιᾶ, ἐπικαλούμενος θρησκευτικούς λόγους. Μέ ἐπιστολή του πρός τόν Ἀνδρόνικο Β', συνοδευόμενη ἀπό τήν σύντομη πραγματεία, ὁ Μοσχόπουλος παρεμβαίνει ὑπέρ τοῦ μαθητῆ του.

2. Τά χειρόγραφα

Ἡ πραγματεία¹⁹ καί ἡ ἐπιστολή πρός τόν βασιλιᾶ σώζονται σέ τέσσερις κώδικες τοῦ 14ου αἰῶνα. Σέ δύο ἐξ αὐτῶν (Α καί Β) ἡ ἐπιστολή παραδίδεται αὐτοτελῶς. Ἡ ἐπιστολή μαζί μέ τήν πραγματεία ὑπάρχει στόν ἤδη δημοσιευμένο μαρκιανό κώδικα (Μ) καί στόν κοισλιανό κώδικα (C), ὁ ὁποῖος δημοσιεύεται ἐδῶ γιά πρώτη φορά. Εἶχα τήν εὐκαιρία νά ἐξετάσω ὁ ἴδιος τίς πηγές Β καί C. Ὅσο γιά τίς Α καί Μ, θά ἐμπιστευθῶ τήν ἀνάγνωση τοῦ Ševčenko (1952) καί τοῦ Levi (1902) ἀντιστοίχως.

Ἡ μαρκιανή ἐκδοχή εἶναι ἡ παλαιότερη. Ὁ ἀντιγραφῆς μοιάζει νά εἶχε πρόσβαση στά γραπτά τοῦ ἴδιου τοῦ Μοσχόπουλου²⁰ καί παρουσιάζει τρία διαφορετικά σχεδιάσματα τῆς ἐπιστολῆς. Ἐξετάζοντας συγκριτικά τήν κειμενική δομή τῶν τεσσάρων κωδίκων, φαίνεται ὅτι οἱ Α καί Β βρίσκονται πιό κοντά στόν Μ₃, ἐνῶ ὁ C μοιάζει περισσότερο μέ τόν Μ₂. Εἶναι ἄραγε πιθανό νά δημοσιεύθηκε γιά κάποιον λόγο αὐτοτελῶς ἡ ἐπιστολή; Ἄν εἶναι ἔτσι, τότε ἔχουμε νά κάνουμε μέ δύο παραδόσεις: ἐκείνη πού ἀνάγεται στά χειρόγραφα τοῦ Μοσχόπουλου καί ἐκείνη πού ἀνάγεται στό κείμενο στό ὁποῖο τελικῶς κατέληξε ὁ ἴδιος ὁ Μοσχόπουλος ἢ κάποιος μεταγενέστερος «ἐκδότης».

¹⁶ Obolensky, σελ. 365. Βλ. ἐπίσης Goldblatt (1987) καί Εὐαγγέλου (2002).

¹⁷ Stankiewicz (1984), σελ. 147.

¹⁸ Toscano (2014), σελ. 140.

¹⁹ Οἱ σύντομογραφίες ἐξηγοῦνται στήν σελ. 82.

²⁰ Πράγματι, τά λοιπά περιεχόμενα τοῦ ἐν λόγω κώδικα δίνουν «τήν ἐντύπωση ὅτι κάποιος συγκέντρωσε τά χαρτιά ἀπό τό γραφεῖο τοῦ Μοσχόπουλου καί τά ἔδωσε σέ ἕναν τόμο» (Guran, 2008, σελ. 170).

Δυστυχῶς, τὰ διαθέσιμα στοιχεία δέν ἐπαρκοῦν γιά νά ἐπιτευχθεῖ μία καλύτερη ἀνασυγκρότηση τῆς ἱστορίας τοῦ ἔργου. Θά ἀποτολήσω, πάντως, ἕνα ἀπλοϊκό στέμμα, ὅπου X τό πρωτότυπο ἔργο καί Z ἡ πιθανή αὐτοτελῆς δημοσίευση τῆς ἐπιστολῆς:

(X)	
M	
C	(Z)
	A
	B

3. Ζητήματα χρονολόγησης

Ἡ χρονολόγηση τῆς πραγματείας ἔχει διχάσει τούς βυζαντινολόγους. Οἱ δύο χρονολογήσεις πού ἔχουν προταθεῖ γιά τήν συγγραφή τῆς πραγματείας καί τῆς ἐπιστολῆς εἶναι τό 1305/1306 (ἔτος φυλάκισης τοῦ Μοσχόπουλου)²¹ καί τό 1321 (ἀρχή τῆς ἐμφύλιας διαμάχης μεταξύ τοῦ βασιλιᾶ Ἀνδρόνικου Β' καί τοῦ ἐγγονοῦ του, μετέπειτα βασιλιᾶ Ἀνδρόνικου Γ').²² Παρ' ὅτι ἡ πρώτη ἀποψη χαίρει μεγαλύτερης ἀποδοχῆς ἔναντι τῆς δεύτερης, αὐτό νομίζω ὅτι ὀφείλεται περισσότερο στήν ἐπιτυχημένη κριτική πού ἀσκεῖ στά ἀντίθετα ἐπιχειρήματα παρά στήν ἰσχυρή τεκμηρίωση πού εἰσφέρει γιά τήν δική της θέση.

Δέν ἔχω λόγο νά μπῶ στήν συζήτηση αὐτή, διότι ξεκινῶ ἀπό μία διαφορετική ὑπόθεση: ὅτι ὁ Ματαραγγίδης, ὁ μαθητής τοῦ Μοσχόπουλου, καί ὁ Νικόλαος Ματαράγγος εἶναι τό ἴδιο πρόσωπο.²³ Αὐτό δείχνει ἀναμφίβολα πρὸς τό 1321, ἀλλά ὄχι στό πλαίσιο πού θέτει ὁ Σβορώνος. Ἄς δοῦμε, ὅμως, τὰ πράγματα ἀπό τήν ἀρχή.

Μετά τόν θάνατο τοῦ Μιχαήλ Θ' στίς 12 Ὀκτωβρίου 1320,²⁴ ὁ Ἀνδρόνικος Β' ἀπαγόρευσε τήν ἀναφορά τοῦ ὀνόματος τοῦ ἐγγονοῦ του στόν καθιερωμένο ὄρκο πρὸς τόν βασιλιᾶ καί τούς μελλοντικούς του διαδόχους. Σύμφωνα μέ τόν Σβορώνο, σέ αὐτό τό ἱστορικό πλαίσιο πρέπει νά τοποθετήσουμε

²¹ Βλ. κυρίως Ševčenko (1952).

²² Βλ. κυρίως Svoronos (1951).

²³ Γιά τήν ταύτιση τοῦ Νικολάου Ματαράγγου μέ τόν Ματαραγγίδη, τόν μαθητή τοῦ Μοσχόπουλου, καί τὰ ἐπιχειρήματα ὑπέρ αὐτῆς, βλ. παρακάτω τό σχόλιο στόν στ. 77.

²⁴ PG, 153, 61A.

τήν ἄρνηση τοῦ Ματαραγγίδη νά ὀρκιστεῖ.²⁵ Ὑπάρχουν, ὅμως, τοῦλάχιστον δύο λόγοι γιά νά ἀπορρίψουμε τούτη τήν ὑπόθεση.

Πρῶτον, γνωρίζουμε ὅτι ἡ ἀπόφαση τοῦ Ἀνδρόνικου Β' ξεσήκωσε κῦμα ἀντιδράσεων καί στήν πράξη δέν ἐφαρμόστηκε. Ὁ Νικηφόρος Γρηγοράς ἀναφέρει ὅτι, παρ' ὅτι κάποιοι ὀρκίστηκαν μέ τόν νέο τρόπο «φόβῳ τῆς ἐξουσίας», «οἱ δὲ πλείους ἐς τοῦμφανὲς τὸν τοιοῦτον ἀπέιπαντο ὄρκον». Ἔτσι, ὁ Ἀνδρόνικος Β', «ἐν τοσοῦτῳ θορύβῳ πραγμάτων», ἀπέφυγε νά ἐξαναγκάσει τοὺς διαφωνοῦντες νά ὀρκιστοῦν («ἀνάγκην τινὰ τυραννικὴν ἐπάγειν οὐκ ἔγνωκε δεῖν ὁ βασιλεὺς»).²⁶ Ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνός μεταφέρει μία κάπως διαφορετικὴ ἐκδοχή.²⁷ Ἰσχυρίζεται ὅτι ἀρχικά ὅλοι («ἄκοντες» πάντως) ὀρκίζονταν σύμφωνα μέ τό θέλημα τοῦ Ἀνδρόνικου Β', ἀλλά ὅτι ἡ παρρησία τοῦ παρακοιμώμενου Ἀνδρόνικου Καντακουζηνοῦ μετέστρεψε τό κλίμα. Ὁ βασιλιάς τότε, ἂν καί «βαρέως ... ἤνεγκε τὴν τοῦ ἀνδρὸς παρρησίαν», ὑποχώρησε «τοῦ δὲ μὴ τινα ταραχὴν ποιῆσαι τὴν πρὸς ἐκεῖνον ἐνστασιν».²⁸ Συνεπῶς, εἶναι μᾶλλον ἀπίθανο σέ τέτοιες συνθήκες ἐπιείκειας νά φυλακίστηκε ὁ ὁποιοσδήποτε ἐπειδὴ δέν ὀρκίστηκε.

Δεύτερον, τό περιστατικό αὐτό ἀφοροῦσε τό πῶς ὁ Ἀνδρόνικος Β' προσπάθησε νά ἀλλάξει τό περιεχόμενο τοῦ ὄρκου, ὅχι τό ἂν ὁ ὄρκος εἶναι γενικά θεμιτός. Οἱ ἀντιρρήσεις τοῦ παρρησιαστῆ Ἀνδρόνικου Καντακουζηνοῦ εἶναι χαρακτηριστικές: «ἀθέτησιν ἔλεγεν εἶναι τοῦ θεοῦ φανεράν, εἰ μὴ καὶ τὸν νέον βασιλέα Ἀνδρόνικον συμπαραλάβοι τοῖς ὄρκοις».²⁹ Ἀκόμη, λοιπόν, κι ἂν ὑποτεθεῖ ὅτι ὁ Ματαραγγίδης πράγματι φυλακίστηκε γιά τήν ἄρνησή του νά ὀρκιστεῖ, ἡ ἀστοχία τῶν ἐνστάσεών του (ἀλλά καί τῶν ἀντεπιχειρημάτων τοῦ Μοσχόπουλου) εἶναι ὅσο μεγάλη χρειάζεται γιά νά κριθεῖ ἐντελῶς ἀνεύλογη.

Πολύ πιό πιθανό εἶναι ἡ ἄρνηση ὀρκοδοσίας τοῦ Ματαραγγίδη νά συνέβη λίγο ἀργότερα, στά τέλη Ἀπριλίου τοῦ 1321. Παριστάνοντας ὅτι φεύγει γιά κυνήγι, ὁ Ἀνδρόνικος Γ' ἐγκαταλείπει νύχτα τήν Κωνσταντινούπολη καί κατευθύνεται στήν Ἀδριανούπολη, ὅπου συγκροτεῖ τόν στρατό καί τήν αὐλή του. Δίνει σῆμα στοὺς ὑποστηρικτές του «κατὰ πάσας τὰς τῆς πόλεως πύλας ... ἐξελθόντας».³⁰ Σύμφωνα μέ τά λεγόμενα τοῦ Καντακουζηνοῦ, ὁ γηραιός Ἀν-

²⁵ Svoronos (1951), σελ. 130.

²⁶ PG 148, 472B.

²⁷ Ὁ Καντακουζηνός ἴσως μεροληπτεῖ ἐδῶ ἀναφορικά μέ τόν καίριο ρόλο πού ἀναγνωρίζει στὸν Ἀνδρόνικο Καντακουζηνό, πιθανῶς ἐξάδελφό του (Bosch, 1965, σελ. 14), ἀλλά ἡ ἀφήγηση τῶν γεγονότων εἶναι τελικά ἴδια μέ ἐκείνη τοῦ Γρηγορά.

²⁸ PG, 153, 65D.

²⁹ PG, 153, 65C.

³⁰ PG, 153, 156B.

δρόνικος Β' λίγο έλειψε να χάσει τά λογικά του («διασέσειστο μὲν ἐπ' ὀλίγον τοὺς λογισμοὺς»).³¹ Ζήτησε άμέσως άπό τούς άρχιερεῖς να επιβάλουν επιτίμια³² στόν έγγονό του και στους συνοδοιπόρους του και σέ όποιονδήποτε τολμήσει να φύγει ή πάρει τό μέρος του («έγγράφω καθυποβάλλειν επιτιμίω τούτοις έκέλευε τόν τε έγγονον ώς άποστάτην και άμα τούς τε αὐτῶ συνεξεληλυθότας και εἴ τις έτι ή φεύγειν ή τά εκείνου φρονεῖν μέλλοι»).³³

Ταυτόχρονάς, ό Άνδρόνικος Β' ζήτησε να άνανεωθεί όρκος τῶν ύπηκόων του πρός τό πρόσωπό του. Τοῦλάχιστον στήν Βασιλεύουσα, μπορούσε κανείς να δει εκείνες τίς μέρες, μάς πληροφορεῖ ό Γρηγοράς, «τὸ θεῖον πανταχῆ περιφερόμενον εὐαγγέλιον ἐν τε βασιλείοις αὐλαῖς, ἐν τε ὁδοῖς, ἐν τε αγοραῖς, και τοὺς ὁμνύειν τὸν δῆμον κελεύοντας, ἀφίστασθαι μὲν τῆς τοῦ νέου βασιλέως κοινωνίας και γνώμη και χειρὶ και γλώττῃ συντίθεσθαι δὲ βεβαιότερον τῶ γηραιῶ βασιλεῖ». ³⁴ Έν τούτοις, όπως καταγράφει ό Κωντακουζηνός, οί όρκοι γίνονταν αλλά δεν βοηθοῦσαν σέ τίποτα: όχι μόνο άπό τήν Κωνσταντινούπολη, αλλά και άπό τίς έπαρχιακές πόλεις, συγκλητικοί και στρατιῶτες αὐτομολοῦσαν τόν Άνδρόνικο Γ', έτσι πού σέ λίγο χρόνο απέκτησε αξιόμαχο στρατό.³⁵ Αρχές Ίουνίου τοῦ 1321, ό Άνδρόνικος Β' συνθηκολόγησε και ή βυζαντινή επικράτεια μοιράστηκε στους δύο Άνδρόνικους, ένας διακανονισμός πού πάντως δεν διήρκεσε πολύ.

Σέ μία τέτοια συνθήκη άναταραχῆς και καχυποψίας, ή άρνηση τοῦ Ματαραγγίδη να όρκιστεῖ εἶναι φυσικό να τόν όδήγησε στήν φυλακή. Άντιστοιχως, ή ταχύτατη άποδυνάμωση τῆς θέσης τοῦ Άνδρόνικου Β' μπορεί να έξηγήσει και τήν τόσο αὐτοθυσιαστική έμπλοκή τοῦ Μοσχόπουλου.³⁶ Συμπερασμα-

³¹ PG, 153, 156C.

³² Πρβλ. και τήν ταυτοποίηση τῆς τιμωρίας τοῦ Ματαραγγίδη με επιτίμιο (κριτικό υπόμνημα στους στ. 82-83).

³³ PG 148, 497C.

³⁴ PG 148, 497C.

³⁵ PG, 153, 160B: «Οἱ όρκοι μὲν οὖν έτελοῦντο, ήγνον δὲ πλέον οὐδέν. Οὐ μόνον γάρ ἐκ Βυζαντίου και τῆς συγκλήτου και τῆς στρατιᾶς ὁσημέραι πολλοὶ πρός τόν νέον Άνδρόνικον ήντομολον, αλλά και ἐκ τῶν άλλων έπαρχιῶν τε και πόλεων τῶν ύπηκόων Ῥωμαίοις συνέρρεον κατά συστάσεις, ώς ἐν ὀλίγῳ περὶ αὐτὸν στρατιὰν αξιόμαχον άθροισθῆναι».

³⁶ Δεν μπορούμε να ξερούμε πόσο τολμηρός ήταν ό Μοσχόπουλος. Ό Guran άναρωτιέται αν πρόκειται για έναν «στρατευμένο διανοούμενο *avant la lettre*» (Guran, 2008, σελ. 170), ενῶ ό Ševčenko άπορρίπτει μία χρονολόγηση τῆς πραγματείας μετά τό 1305/1306, επειδή «ψυχολογικά, ... θά τό ξανασκεφτόταν πρὶν ρισκάρει να περάσει κι άλλες νύχτες με πείνα και κρύο στήν φυλακή» (Ševčenko, 1952, σελ. 148). Νομίζω, πάντως, ότι ή συγκυρία τοῦ Άπριλίου τοῦ 1321 μπορεί να καλύψει τά θεωρητικά πρότυπα τόσο τοῦ προσώπου πού παθιάζεται

τικά και κατά ισχυρή πιθανολόγηση, ο Μοσχόπουλος έγραψε τήν πραγματεία και τήν επιστολή μεταξύ του Άπριλίου και του Ίουνίου του 1321.³⁷

4. Ζητήματα αξιολόγησης

Έν τούτοις, δέν άμφισβητείται μόνο ή χρονολόγηση του έργου, αλλά και ή άξία του. Άν για κάποιους ή θεωρία του Μοσχόπουλου είναι «ένδιαφέρουσα»,³⁸ για άλλους, όπως ο Dagron, δέν «είναι τίποτε ιδιαίτερα αξιοσημείωτο»,³⁹ τό πολύ-πολύ μία προσπάθεια νά «δοθεϊ μία συνταγματική εμφάνιση στην φεουδαρχική κοινωνία». ⁴⁰ Πιό ψύχραιμος ο Καλδέλλης σημειώνει άπλως τόν «ιδιοσυγκρασιακό» χαρακτήρα τής πραγματείας.⁴¹ Έν πάση περιπτώσει, ή όποια άξία της (πέρα από τήν αντιπαραβολή της μέ τά έργα του Θεόδωρου Μετοχίτη και του Θωμά Μάγιστρου)⁴² έντοπίζεται κυρίως στην σχέση της μέ τήν συμβολαιοκρατική παράδοση.⁴³

Αυτό πού έχει περάσει άπαρατήρητο ως τώρα είναι οί έλευθεριακές πτυχές του έπιχειρήματος του Μοσχόπουλου. Βεβαίως, ο συγγραφέας δέν άναπτύσσει τίς άντιλήψεις του λεπτομερώς: δέν θά βρούμε έδω ούτε θεωρία τής ιδιοκτησίας, ούτε σκέψεις για τά δικαιώματα του άτομου, ούτε καν μία άνάλυση για τό ακανθώδες ζήτημα τής φορολογίας. Άν υπάρχουν, όμως, δύο πράγματα πού τονίζονται έπαρκώς, αυτά είναι ότι βασικό μας μέλημα είναι ή όμαλή λειτουργία τής αγοράς και ότι τά καθήκοντά μας προς τό κράτος είναι άυστηρά άρνητικά.

Σχετικά μέ τό πρώτο σημείο, ήδη από τήν άρχή του κειμένου ύποστηρίζεται ότι ή κοινωνία δέν είναι παρά παράπλευρη συνέπεια τής (άναγκαίας) συ-

όσο και του άτομου πού λογαριάζει.

³⁷ Φυσικά, δέν μπορεί νά άποκλειστεί (άντιθέτως, έχουμε κάθε λόγο νά τό ύποθέσουμε, άν και κανένα στοιχείο για τό στηρίζουμε) ότι ή πραγματεία είχε γραφτεί σέ άνύποπτο χρόνο για τόν ίδιο τόν Ματαραγγίδη (βλ. Ševčenko, 1952, σελ. 154, ύποσημ. 72· Angelon, 2007, σελ. 313), και περιελήφθη στην επιστολή του 1321 ως άπόδειξη τής καλοπιστίας του άποστολέα (βλ. και Angelon, 2007, σελ. 316).

³⁸ Beck (1970), σελ. 19. «Πολύ ένδιαφέρουσα» βρίσκει τήν θεωρία και ο Medvedev (2003), σελ. 389.

³⁹ Dagron (1994), σελ. 31.

⁴⁰ Dagron (1996), σελ. 36.

⁴¹ Kaldellis (2015), σελ. 4.

⁴² Για μία σύγκριση των ιδεών του Μοσχόπουλου και των άπόψεων του Θεόδωρου Β' Λασκάρως, βλ. Angelon (2007), σελ. 346-347.

⁴³ Beck (1970), σελ. 19· Guran (2008), σελ. 176.

γκρότησης τῆς ἀγορᾶς (: τῆς δυνατότητας ἀνταλλαγῆς προϊόντων) (στ. 5-6), καί ὅτι τό κράτος ἰδρύεται γιά νά κατευνάσει κυρίως τούς ἀγοραίους ἀνταγωνισμούς (στ. 7: «ἐν τοῖς συναλλάγμασιν ἔριδας»).⁴⁴ Κατά τόν Μοσχόπουλο, ἡ ἀνθρώπινη ἱστορία εἶναι ἡ ἱστορία τῆς προστασίας τῆς ἀγορᾶς καί τῶν ἐργαλείων πού τήν προστατεύουν ἀπό τίς μή ἐπιδιωκόμενες συνέπειές τους.

Ἡ ἀδυναμία τοῦ μονήρους ἀνθρώπου νά ἐπιβιώσει θεραπεύεται μέ τήν συνένωση τοῦ εἵδους. Ὡστόσο, ἡ συνύπαρξη τῶν ἀνθρώπων προκαλεῖ κατ' ἀνάγκη ἐριδες. Τό πρόβλημα ἐπιλύεται μέ τήν ἴδρυση τοῦ κράτους, ἀλλά ἡ πολιτική ὑπακοή δέν μπορεῖ νά διαγνωσθεῖ μέ βεβαιότητα. Ἡ νέα περιπλοκή ἀντιμετωπίζεται μέ τήν χρήση τοῦ ὄρκου στά πολιτικά πράγματα. Καί πάλι, ὅμως, ἡ ὄρκοδοσία δημιουργεῖ συνειδησιακά προβλήματα. Σέ τοῦτο τό τελευταῖο πρόβλημα, ὁ Μοσχόπουλος προτείνει τελικῶς ἔμπρακτα ὡς λύση τήν ἐκκοσμίκευση τοῦ ὄρκου: ἡ ὑπόσχεση μέ ἐγγύηση τόν ἀντικαθιστᾷ.

Ἡ πρωτοτυπία καί ἡ ἐλευθεριακότητα τῆς σκέψης τοῦ Μοσχόπουλου φαίνεται στό δεύτερο σημεῖο. Ὑπογραμμίζεται ὅτι κανείς δέν ὑποχρεοῦται νά πολεμήσει γιά τήν πατρίδα του ἢ τόν ἀρχηγό της, εἶναι δέ ἀπολύτως ἐλεύθερος νά μεταναστεύσει κάπου ἄλλοῦ καί μάλιστα νά συμμαχήσει μέ τούς ἐχθρούς τῆς πατρίδας του.⁴⁵ Δέν ἐπιτρέπεται ὅμως οὔτε νά συνεργήσει σέ στασιαστικά κινήματα οὔτε νά ἀποκαλύψει κρατικά μυστικά (ἀκόμη καί ἂν ἔχει ἀλλάξει ὑπηκοότητα).⁴⁶

Σέ ἀντίθεση μέ τό φεουδαρχικό ἀξίωμα «*nemo potest exuere patriam*» (ἀπό τό ὅποιο τό κοινοδίκαιο δέν ἀπαλλάχθηκε παρά μετά τήν ἀμερικανική Expatriation Act τοῦ 1868 καί τήν βρετανική Naturalisation Act τοῦ 1870),⁴⁷

⁴⁴ Γιά τήν ἐπίδραση τοῦ Πλάτωνα στόν Μοσχόπουλο, βλ. παρακάτω σχόλιο στούς στ. 1-6.

⁴⁵ Ἐδῶ τίθεται ἕνας περιορισμός: νά μήν γίνει ἡ μετανάστευση «ἐπὶ βλάβῃ» τῆς πατρίδας. Γιά τήν ἀντίθετη γνώμη, βλ. Ρουσσώ (2004), σελ. 169: «Ἐννοεῖται ὅτι δέν ἐγκαταλείπουμε τήν πατρίδα γιά νά ξεφύγουμε ἀπό τό χρέος μας καί νά ἀποφύγουμε νά τήν ὑπηρετήσουμε τήν στιγμή πού αὐτή ἔχει τήν ἀνάγκη μας. Ἡ φυγή τότε εἶναι ἐγκληματική καί ἀξιόποινη, καί δέν ἀποτελεῖ ἀποχώρηση, ἀλλά λιποταξία».

⁴⁶ Πρβλ. καί τήν ἀντίληψη τοῦ Κικέρωνα γιά τίς δύο πατρίδες (Cic. Leg. 2.5).

⁴⁷ Βλ. Co. Litt. 129a: «*nemo patriam in qua natus est exuere, nec ligeantiae debitum eiurare possit*». Γιά τόν Blackstone, ἀποτελεῖ «ἀρχή τοῦ καθολικοῦ νόμου» ὅτι «ἕνας Ἄγγλος πού μετοίκησε στήν Γαλλία ἢ τήν Κίνα ὀφείλει τήν ἴδια πίστη [allegiance] στόν βασιλιᾶ τῆς Ἀγγλίας, ἐκεῖ ὅπως καί στήν Ἀγγλία, εἴκοσι χρόνια μετά ὅπως καί τώρα» (Blackstone, 1765, σελ. 357-358). Πρβλ. καί Foster (1763), σελ. 184. Τό ἀξίωμα ἐνεργοποιήθηκε χαρακτηριστικά στήν ὑπόθεση τοῦ John Story, Ἄγγλου Ρωμαιοκαθολικοῦ νομικοῦ καί πολιτικοῦ, ὁ ὅποιος μετά τήν ἀνοδο τῆς Ἐλισάβετ Α' στόν θρόνο, μετανάστευσε στίς Κάτω Χῶρες καί ἔθεσε ἑαυτόν στήν ὑπηρεσία τοῦ ἰσπανικοῦ κράτους. Ἐπτά χρόνια ἀργότερα, συνελήφθη ἀπό τίς ἀγγλικές

τό δικαίωμα αποποίησης τῆς ἰθαγένειας εἶναι σήμερα στὸν δυτικὸ κόσμο τόσο αὐτονόητο,⁴⁸ ὅσο ἦταν τὴν ἐποχὴ πού ὁ Σωκράτης συνομιλοῦσε μέ τούς νόμους τῆς Ἀθήνας,⁴⁹ καί ὁ Κικέρωνας τό ἐγκωμιάζε ὡς θεμέλιο τῆς ἐλευθερίας.⁵⁰ Ὁ Μοσχόπουλος ἐμφανίζεται ἐδῶ τόσο κλασσικός πού καταλήγει ὑπερβολικά μοντέρνος.

Ἄς ἀναλογιστοῦμε ἀκόμη ὅτι, γιά τόν Μοσχόπουλο, τό κράτος ἢ ὁ ἀνώτατος ἄρχοντας δέν ἀποτελοῦν ἐκπροσώπους τῆς κοινωνίας ἢ τοῦ Θεοῦ ἢ κάποιας ἄλλης ἀφηρημένης ὄντότητας. Πρόκειται μόνο γιά βολικές κατασκευές ἢ, ἔστω, γιά ἀπλούς ἀνθρώπους πού κάνουν τὴν δουλειά τους, δηλαδή διασφαλίζουν τὴν ἄρμονία τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ἰδίως δέ τὴν συνέχεια τῶν οικονομικῶν δραστηριοτήτων. Γι' αὐτό τό καθῆκον μας ἀπέναντί τους εἶναι καθαρὰ ἀρνητικό: εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά τούς ἐπιτρέψουμε νά ὑπάρχουν – τίποτε περισσότερο.

Ἄλλωστε, ἡ ἔγνοια τοῦ Μοσχόπουλου γιά τὴν ἀγορά καί ἡ ἐργαλειακὴ ἀντιμετώπιση τοῦ κράτους σέ σχέση μέ αὐτὴ διατρανώνεται στὸ παράδειγμα «κρατικοῦ μυστικοῦ» πού χρησιμοποιεῖ: ἡ θέση μιᾶς νεροπηγῆς ἔρχεται στὸ μυαλό του πρὶν ἀπὸ ὅποιοδήποτε στρατιωτικὸ ἢ ἐμπορικὸ μυστικὸ (στ. 26).

ἀρχές καί, παρά τόν ἰσχυρισμὸ του ὅτι ἦταν πλέον Ἴσπανός ὑπήκοος, καταδικάστηκε γιά ἐσχάτη προδοσία. Τὴν πρώτη Ἰουνίου 1571 ἐκτελέστηκε δι' ἀπαγχονισμοῦ, ἐκσπλαγγνισμοῦ καί διαμελισμοῦ (3 Dyer 298b=ER, 73, σελ. 670-671, 3 Dyer 300b=ER, 73, σελ. 675-676).

⁴⁸ Βλ. χαρακτηριστικὰ τὴν *Οἰκουμενικὴ Διακήρυξη γιά τὰ Ἀνθρώπινα Δικαιώματα*, ἄρθρο 15 § 2: «Κανείς δέν μπορεῖ νά στερηθεῖ αὐθαίρετα τὴν ἰθαγένειά του οὔτε τό δικαίωμα νά ἀλλάξει ἰθαγένεια». Ἡ διαπίστωση, πάντως, ὅτι «ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν κρατῶν αἰωρεῖται» ἀνάμεσα στὸ «παλαιὸ δόγμα τῆς ἀπαράγραπτης πίστης [inalienable allegiance]» ἀπὸ τὴν μία καί τοῦ «δικαιώματος ἐκπατριζοῦ [right of expatriation]» ἀπὸ τὴν ἄλλη (Lawrence, 1910, σελ. 217-218) διατηρεῖ καί σήμερα τὴν ἀκρίβεια πού εἶχε πρὶν ἀπὸ ἓνα αἰῶνα.

⁴⁹ Πλ. Κριτ. 51d-51e: «ὅμως προαγορευόμεν τῷ ἐξουσίαν πεποιημένοι Ἀθηναίων τῷ βουλομένῳ, ἐπειδὴν δοκιμασθῆ καὶ ἴδη τὰ ἐν τῇ πόλει πράγματα καὶ ἡμᾶς τοὺς νόμους, ᾧ ἂν μὴ ἀρέσκωμεν ἡμεῖς, ἐξεῖναι λαβόντα τὰ αὐτοῦ ἀπιέναι ὅποι ἂν βούληται. καὶ οὐδεὶς ἡμῶν τῶν νόμων ἐμποδῶν ἐστὶν οὐδ' ἀπαγορεύει, ἐάντε τις βούληται ὑμῶν εἰς ἀποικίαν ἰέναι, εἰ μὴ ἀρέσκοιμεν ἡμεῖς τε καὶ ἡ πόλις, ἐάντε μετοικεῖν ἄλλοσέ ποι ἐλθῶν, ἰέναι ἐκεῖσε ὅποι ἂν βούληται, ἔχοντα τὰ αὐτοῦ».

⁵⁰ Cic. Balb. 13: «*Ne quis invitatus civitate mutetur, neve in civitate maneat invitatus. Haec sunt enim fundamenta firmissima nostrae libertatis, sui quemque juris et retinendi et dimittendi esse dominum*».

Αυτό που σκιαγραφεί εν τέλει ο Μοσχόπουλος είναι –μέ σύγχρονους όρους– τό διεθνές δίκαιο ενός κόσμου ελεύθερων ατόμων και ελαχίστων κρατών.⁵¹

Ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ Μοσχόπουλου ὡς προδρόμου τοῦ σύγχρονου ἐλευθερισμοῦ (ἀριστεροῦ ἢ δεξιοῦ) θά ἦταν, φυσικά, ἐντελῶς ἀδόκιμη. Ἡ σκέψη του –παρά τήν προτεραιότητα πού δίνει στήν ἔννοια τῆς ἀγορᾶς– βρίσκεται μᾶλλον στά ὅρια κλασσικοῦ φιλελευθερισμοῦ καί ἀναρχισμοῦ. Ἡ ἐλευθεριακότητά του ἐκφράζεται, μέ ἄλλα λόγια, περισσότερο μέ πολιτικούς παρά μέ οἰκονομικούς ὅρους.

Καί τώρα, naturalmente, un manoscritto...

⁵¹ Βλ. χαρακτηριστικά Nozick (1999).

ΜΑΝΟΥΗΛ ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΥ
<ΠΕΡΙ ΟΡΚΟΥ>

1. Τὴν ἀρχὴν ἄνθρωπος διὰ τοῦτ' ἐπὶ συνοικίαν ἐλθεῖν ἠναγκάσθη καὶ συναγελασθῆναι, ἐπεὶ μὴ ἦν ἱκανὸς εἰς ἑαυτῷ ἐξαρκεῖν. πῶς γὰρ ἠδύνατο εἰς καὶ κηπουρὸς εἶναι καὶ ἀμπελουργὸς καὶ τὴν ἄλλην ἔμπειρος γεωργικὴν, χαλκεὺς τε καὶ κεραμεὺς εἶναι καὶ οἰκοδόμος καὶ μάγειρος καὶ ποιμὴν, ἄρτων τε ἐργάτης καὶ πέλων καὶ ὑποδημάτων
5 καὶ ἐνδυμάτων, ὧν ἀπάντων ἄνθρωπος ἔχει χρεῖαν; συνῆλθον οὖν ἐξ ἀνάγκης πολλοί, ἵν' ἕκαστος τὸ ἑαυτοῦ προτείνων τὸ παρ' ἐτέρων λαμβάνῃ. ἐπεὶ δὲ πολλῶν συνεργομένων γνωμῶν εἰκὸς ἦν ἐν τοῖς συναλλάγμασιν ἔριδας συμβαίνειν καὶ μάχας τοῖς ἠθροισμένοις, οὐκ ἦν δὲ τῷ λογικῷ ζῷῳ πρέπον μὴ καὶ τούτων διόρθωσιν ἐξευρεῖν, καὶ δὴ ἐξεῦρεν. ἢ δ' ἦν ἓνα τινα καταστήσαι φρονήσει καὶ ἐμπειρίᾳ
10 διαφέροντα τῶν ἄλλων κριτὴν ἀπάντων εἶναι καὶ ἄρχοντα, ἢ καὶ πλείους· ἔστι δὲ τὸ μὲν μοναρχία τὸ δ' ἀριστοκρατία. ἀμείνων δὲ πολλῷ τῆς ἀριστοκρατίας ἢ μοναρχία· ἐν γὰρ τοῖς πλείοσι τοῦ ἐνὸς στάσεώς ἐστιν αἰεὶ ὑπόψια. τούτων οὕτω καταστάντων, ἐπεὶ τῶν συνεληλυθότων τις ἢ τινες διὰ μάχην τινα πρὸς ἕτερον ἢ διὰ πονηρίαν γνώμης ἢ τοιοῦτό τι ἕτερον ἐπιβουλεύσαιεν ἂν τῷ κοινῷ ἢ τῷ ἄρχοντι τοῦ κοινοῦ, ἵνα
15 μὴ τοῦτο ῥαδίως γίνηται, ἐζητήθη ἀσφάλεια.

2. ἐπεὶ δὲ τᾶ μὲν ἐν τῷ φανερῷ γινόμενα ἄνθρωπος ὁρᾷ καὶ διορθοῦν δύναται, τὰ δ' ἀφανῆ καὶ ἐν τῇ καρδίᾳ ἐκάστου θεῷ μόνῳ τυγχάνει γνώριμα ὄντα, ἔδοξεν ἐπὶ τούτων θεὸν ἕκαστον τῶν συνοικούντων προτείνειν, καὶ ὅρκῳ πιστοῦσθαι τὴν πρὸς ἀλλήλους αὐτοῦ ὀρθότητα. καὶ δὴ τέτακται καὶ ἐπεκράτησεν ἅπαντας οὕτως ὁμνύναι ἵν'

2 ἠδύνατο εἰς] ἂν ἐδύνατο M. 8 λογικῷ] νοερῷ M. 13 γνώμης] νικώμενοι M. 14 γίνηται ῥαδίως] ῥαδίως γίνηται M. ἀσφάλεια] ἀσφαλία M. 18 ἀλλήλους] τοὺς ἄλλους M. 19 ἵν'] ἵνα C, correxi sec. M.

ΜΑΝΟΥΗΛ ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΥ

<ΠΕΡΙ ΟΡΚΟΥ>

1. Ἀρχικά οἱ ἄνθρωποι γιά τοῦτο ἐξαναγκάστηκαν νά συναγελασθοῦν καί νά κατοικήσει ὁ ἕνας κοντά στόν ἄλλον, ἐπειδή ὁ καθένας δέν ἐπαρκοῦσε γιά τόν ἑαυτό του. Πῶς θά μποροῦσε νά εἶναι ἕνας καί ἀμπελουργός καί στήν ὑπόλοιπη γεωργική τέχνη ἔμπειρος; Νά εἶναι ὄχι μόνο μεταλλουργός καί κεραμοποιός ἀλλά καί οἰκοδόμος καί μάγειρος καί βοσκός; Κι ἀκόμη νά φτιάχνει ψωμιά καί μαξιλάρια καί παπούτσια καί ροῦχα καί ὅλα ὅσα χρειάζεται ἕνας ἄνθρωπος; Πολλοί λοιπόν συγκεντρώθηκαν ἀπό ἀνάγκη, γιά νά προτείνει ὁ καθένας τά δικά του προϊόντα καί νά λαμβάνει ἐκεῖνα τῶν ἄλλων. Καί καθῶς γινῶμες πολλές μαζεύτηκαν στόν ἴδιο χῶρο, λογικό ἦταν νά προκύψουν ἔριδες καί μάχες στίς συναλλαγές τῶν συναθροισμένων· μά δέν ἦταν πρέπον γιά τό λογικό ζῶο νά μήν βρεῖ τήν λύση καί γι' αὐτήν τήν περίσταση· καί πράγματι τήν βρῆκε. Ἦταν λοιπόν αὐτή νά καταστήσει ἕναν ἢ καί περισσότερους, ὑπερέχοντες στήν φρόνηση καί τήν ἐμπειρία, κριτές καί ἄρχοντες ὅλων τῶν ἄλλων: πρόκειται ἀφ' ἑνός γιά τήν μοναρχία καί ἀφ' ἑτέρου γιά τήν ἀριστοκρατία. Εἶναι δέ ἡ μοναρχία πολύ καλύτερη ἀπό τήν ἀριστοκρατία· γιατί πάντα ὑπάρχει ἡ ὑποψία στούς περισσότερους ὅτι θά στασιάσει κάποιος ἐξ αὐτῶν. Ἀφοῦ ἔτσι ἔγιναν τά πράγματα, κάποιος ἢ κάποιοι ἀπό τούς συγκεντρωμένους, μέ βία ἢ μέ πονηριά ἢ μέ ἄλλον τρόπο, κάτι θά μηχανεύονταν ἐναντίον τῆς κοινότητος ἢ τοῦ ἄρχοντά της. Γιά νά μή γίνεται τοῦτο εὐκόλα, ἀναζητήθηκε κάποια ἀσφαλιστική δικλείδα.

2. Δεδομένου ὅμως ὅτι ὅσα γίνονται φανερά ὁ ἄνθρωπος τά βλέπει καί μπορεῖ νά τά διορθώσει, ἀλλά μόνο ὁ θεός μπορεῖ νά γνωρίσει ὅσα κρύβονται στήν καρδιά τοῦ καθενός, φάνηκε σωστό σ' αὐτά τά θέματα νά ἐπικαλεῖται τόν θεό τό κάθε μέλος τῆς κοινωνίας, καί ἡ ὀρθότητά του πρὸς τά ἄλλα μέλη νά ἐπικυρώνεται μέ ὄρκο. Κι ἔχει πράγματι καθοριστεῖ καί ἐπεκράτησε γιά ὅλους ἔτσι νά ὀρκίζονται ὥστε

20 ἕκαστος ἀνύποπτος ἢ τῷ τε κοινῷ καὶ τῷ τοῦ κοινοῦ προστάτῃ. Καὶ τοῦτον ἐγὼ τὸν
 ὄρκον πολιτικὸν ὀνομάζω. τοῦτον οἱ ὀμνύντες ἄνευ μισθοῦ φυλάττειν ὀφείλουσι καὶ
 ἐξεῖναι μὲν νομίζουσιν αὐτοῖς ἀποδημεῖν τῆς πατρίδος καὶ ἐτέρωθι τὴν οἴκησιν
 κατακτᾶσθαι, εἰ μὴ ἐπὶ βλάβῃ μόνον αὐτῆς γίνοιτο ἢ ἀποδημία, καὶ ἐὰν πολέμοι
 25 συμμαχεῖν αὐτοῖς ἐν ταῖς μάχαις, μὴ εἶναι δὲ θεμιτὸν ἐξειπεῖν μυστήριον τῆς
 πατρίδος ἢ ὑδάτων δηλονότι κεκρυμμένων ἐπίρροιαν ἢ τοιοῦτό τι ὅπερ ἤδεισαν
 παρόντες αὐτῇ.

3. ὅταν δὲ ὁ τῶν ἄλλων κρατῶν ἐθέλῃ περὶ ἑαυτὸν ἔχειν τινὰς, ἵν' εἶεν αὐτῷ φύλακες
 καὶ ὑπέρμαχοι καὶ ταῖς αὐτοῦ πόλεσι καὶ κόμαις, καὶ ἀντιπαρατάττοντο μὲν τοῖς
 30 ἐχθροῖς αὐτοῦ, φιλοῖεν δὲ τοὺς φίλους, καὶ παρακινδυνεύουσιν δι' αὐτὸν ἐν τε πολέμοις
 καὶ ταῖς ἄλλαις ἐπιφοραῖς, οὐκ ὀφείλει τινὰ βιάζεσθαι, ἀλλὰ μισθοὺς προτείνων
 ἐκόντας λαμβάνειν, ὥσπερ εἰ καὶ τοῦ κοινοῦ τις ἦν, εἴτ' ἀμπελώνα ἔχων ἐργάτας ἐπ'
 αὐτῷ ἐμισθοῦτο. ὅσοι μὲν οὖν τούτου τοὺς μισθοὺς καταδέξονται, ὀμνύουσιν αὐτῷ τοῦ
 φίλου εἶναι φίλοι καὶ τοῦ ἐχθροῦ ἐχθροί. καὶ οὗτός ἐστιν ὃν ἐγὼ βασιλικὸν ὄρκον καλῶ.
 35 εἰ μὲν οὖν ἀπαιτεῖ τίς τινα τοῦτον τὸν ὄρκον ἄνευ μισθοῦ, οὐ δικαίως, ἐμοὶ δοκεῖ,
 τοῦτο δρᾶν, τὸν δ' ἕτερον ὀφείλει πᾶς ὅστισοῦν ἀποδοῦναι, ἕως ἂν μετ' ἀνθρώπων οἰκῇ
 βασιλέα ἐχόντων καὶ κατὰ πολιτείαν ἢ καὶ συνοικίαν ἄλλως διοικουμένων.

4. εἰ δὲ τις ἀντιλέγων προτείνει τοῦ θεοῦ παράγγελμα εἶναι τὸ μὴ ὀμνύναι, πῶς οὖν
 ἀνεύθυνος ὁ τοῦτο ποιῶν; ἀκούσεται ὡς αὐτοῦ ἐστι τούτου καὶ τὸ εἰρηνεύετε καὶ τὸ
 40 ὅστις οὐχ ἡμαρτε βαλέτω λίθον καὶ τὸ μὴ κρίνετε ἵνα μὴ κριθῆτε, ἀλλ' ὅμως καὶ

23 αὐτῆς] αὐτοῖς C, correxi sec. M. γίγνοιτο] γίνοιτο M. 25 εἶναι] εἶη M. 26 παρόντες] παρόντων C, correxi sec. M. 28 ἑαυτὸν] ἑαυτῶν C, correxi sec. M. αὐτὸν] αὐτῷ C, correxi sec. M. 30 πολέμοις] πολέμῳ M. 32 εἰ om. C, correxi sec. M. post ἦν male add. προστάτης Levi. ἐργάτας] ἐργάτην M. 36 δρᾶν] δρᾶ M. 37 ἢ om. C, correxi sec. M.

νά παραμένει ό καθέννας ύπεράνω ύποψίας τόσο σέ σχέση μέ τήν κοινότητα όσο και σέ σχέση μέ τόν προστάτη της. Τοῦτον τόν όρκο τόν όνομάζω πολιτικό. "Όσοι δίνουν τόν έν λόγω όρκο όφείλουν νά τόν τηροῦν χωρίς χρηματικό άντάλλαγμα. Τούς έπιτρέπεται πάντως νά κατοικήσουν κάπου άλλοῦ και νά αφήσουν τήν πατρίδα τους, μόνον όμως έφ' όσον ή άποδημία τους δέν τήν βλάπτει. Άν μάλιστα, μετά τήν άποδημία, τύχει νά στραφοῦν έναντίον τής πατρίδας τους, εἶναι θεμιτό νά πολεμήσουν στό πλευρό τῶν νέων τους συντοπιτῶν· αλλά δέν εἶναι θεμιτό νά άποκαλύψουν κάποιο κρατικό μυστικό (για παράδειγμα, κάποια κρυφή πηγή ή ό,τι άλλο εἶχαν μάθει λόγω τής παρουσίας τους στήν χώρα).

3. Άν όμως εκείνος πού έξουσιάζει άλλους θέλει νά έχει κάποιους γύρω του, ώστε νά εἶναι φύλακες και ύπέρμαχοι τοῦ ἴδιου και τῶν πόλεων του και τῶν χωριῶν του, και νά αντιπαρατίθενται μέ τούς έχθρούς του, και νά εἶναι φίλοι μέ τούς φίλους του, και νά κινδυνεύουν για χάρη του στους πολέμους και όποια άλλη σύγκρουση, όφείλει νά μήν έξαναγκάσει κανέναν, αλλά προτείνοντας μισθούς νά παίρνει όσους προθυμοποιοῦνται, όπως ακριβῶς κάποιος ιδιώτης στους έργάτες πού δουλεύουν τόν άμπελῶνα του θά έδινε μισθό. "Όσοι λοιπόν άποδεχοῦν τούς μισθούς του, τοῦ όρκίζονται νά εἶναι φίλοι τῶν φίλων του και έχθροί τῶν έχθρῶν του. Και αυτός εἶναι ό όρκος πού έγώ άποκαλῶ βασιλικό. Κι άν ἴσως κάποιος άπαιτεῖ άμισθί από κάποιον άλλο τοῦτον τόν όρκο, μου φαίνεται πώς δέν πράττει δίκαια. Τόν άλλον όρκο πάντως όφείλει νά τόν δώσει ό καθέννας για όσο κατοικεῖ μαζί μέ άνθρώπους πού είτε έχουν βασιλιᾶ είτε διοικοῦνται διαφορετικά (ως μέλη μίας πολιτείας ή και μίας άπλης συνοίκησης).

4. Άν τώρα κάποιος άντιτείνει ότι ή έντολή τοῦ θεοῦ εἶναι νά μήν δίνονται όρκοι, πῶς μπορεῖ νά εἶναι άθῶος όποιος τό πράττει; Άς αναφερθεῖ λοιπόν ότι θεία έντολή εἶναι και τό «εἰρήνη ὑμῖν» και τό «ό αναμάρτητος πρῶτος τόν λίθον βαλέτω» και τό «μή κρίνετε ἵνα μή κριθῆτε». Ἐν τούτοις, και

πολέμους ἄνθρωποι συμβάλλουσι, καὶ ἤδη τις ἁμαρτῶν ἔδωκε δίκην ὑπὲρ ἀνθρώπων
δικάζοντι καὶ αὐτῷ πάντως οὐκ ἀναίτιῳ, εἴ γε πᾶς ἄνθρωπος οὐκ ἀναίτιος, καὶ οὐκ
ἔστιν ὃς ἐγκαλεῖ διὰ πόλεμον στρατιώτη, οὐδ' ὃς καταφέρεται δικαστοῦ ὅτι καὶ
αὐτὸς δίκας ὀφείλων εἴτ' ἄλλους ἀπήτησε. τί δήποτε; ὅτι θείῳ ὑπηρετούμενος νόμῳ
45 δικάζει, ὡς εἶναι τὴν τῶν ἁμαρτόντων καταδίκην τοῦ νόμου καὶ οὐκ αὐτοῦ τοῦ
δικάζοντος. οὕτω καὶ ὄρκος ἔνθα μὲν τις ἐθέλει προπετῶς ὀμνύναι, ἐμβριθῶς
ἀπηγόρευται, ἔνθα δὲ πολιτειῶν ἐστὶ σύστασις καὶ ἐθνῶν εἰρήνη (τίς γὰρ ἂν τινι
πιστεύσειεν ἀνωμότῳ;), παρακεχώρηται καὶ οὐκέτι ἐστὶν ὑπεύθυνος δι' αὐτὸ δὴ
τοῦτο ὅτι παρακεχώρηται. εἰ γὰρ μὴ τοῦτ' ἦν, καὶ ὁ τῆ ἑαυτοῦ γαμετῆ πρὸς
50 ἐπιθυμίαν ἐμβλέπων ἦν ἂν ὑπὲρ αἰτίας, ἐπεὶ ὁ γυναικὶ οὕτως ἐμβλέπει μοιχεύει.

5. εἰ δὲ τις ἔτι ἐνίσταται καὶ μὴ δέχοιτο παρακεχώρησθαι τὸν ὄρκον ἐν τούτοις, ἐπεὶ
μηδ' ἐν ἄλλοις, ἴστω μὴ μόνον παρακεχωρημένον αὐτόν, ἀλλὰ καὶ νενομοθετημένον ἐν
ἐλάττοσι πολλῷ πράγμασι. τοὺς γὰρ κατηγοροῦντας ἀρχιερέως νόμος κελεύει, τῶν
θεῶν προτιθεμένων εὐαγγελίων κατ' αὐτῶν, ὀμνύναι πρότερον ὡς ἀληθῆ λέξουσιν,
55 εἴτα τῶν κατηγοριῶν ἀρχεσθαι. Τοῦτο δ' ὅτι τῶν εἰρημένων ἐλαττον παντί που δῆλον·
εἰ δ' ἐπὶ τοῖς ἐλάττοσιν ὄρκος νενομοθέτηται, πῶς ἐπὶ τοῖς μείζοσιν αὐτόν οὐδὲ
παρακεχωρηῆσθαι δοίη τις ἄν;

6. ἐγὼ μὲν, σοφώτατε βασιλέων καὶ συμπαθέστατε καὶ καρτερικώτατε, (λέγω δὲ
ταῦτα πράγματα ὑπὲρ τὸν ἥλιον ἐπὶ σοι λάμποντα καὶ δεικνύμενα πᾶσι καὶ ἐπὶ τοῦ
60 παρόντος πράγματος καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων ἀπάντων) ἀναγκαῖον εἶναι φημι καὶ
συμφέρον τοῖς ὑπὸ σὲ τὸ πάντας ὀμνύναι τῷ σῶ κράτει. πῶς γὰρ ἂν συνίσταντο

44 δίκας] δίκην M. 58 ante ἐγὼ add. titulum τοῦ δούλου τῆς κραταιᾶς καὶ ἀγίας βασιλείας σου μανουήλ τοῦ μοσχοπούλου τοῦ ἀνεψιοῦ τοῦ χρηματίσαντος κρήτης AB. ἐγὼ scripsi : γω C (E littera om. rubricatoris negligentia). μὲν deest ABM. 59 πράγματα deest M. 59-60 καὶ ἐπὶ ... ἀπάντων] ἐπὶ τε τοῦ παρόντος πράγματος καὶ τῶν ἄλλων ἀπάντων AB.

πολέμους κάνουν οί άνθρωποι· και ό άμαρτωλός έχει κριθεϊ από δικαστή πάντως όχι αναμάρτητο (ύπάρχει άραγε άνθρωπος αναμάρτητος;). και κανείς δέν μέμφεται τόν στρατιώτη έπειδή πολέμησε, ούτε κανείς κατηγορεϊ τόν δικαστή έπειδή δίκασε ένω κι ό ίδιος δικαζόταν σέ άλλο δικαστήριο. Και ποιά ή αιτία γι' αυτό τό τελευταϊο; "Ότι δικάζει ύπηρετώντας τόν θεϊο νόμο, ώστε ό ένοχος καταδικάζεται από τόν νόμο και όχι από τόν δικαστή. Τό ίδιο ισχύει και για τόν όρκο. Ό όρκος λοιπόν απαγορεύεται αυστηρά για όποιον θέλει νά όρκίζεται άπερίσκεπτα, αλλά όταν αποτελεί τήν συγκρότηση τών πολιτειών και τήν ειρήνη τών έθνών επιτρέπεται (γιατί ποιός θά έμπιστευόταν τόν άνώμοτο;). όποιος μάλιστα όρκίζεται σέ τούτες τίς περιπτώσεις δέν μπορεί νά κατηγορηθεϊ γι' αυτό, ακριβώς έπειδή έχει έπιτραπει ό όρκος υπό τούς παραπάνω όρους. Άν δέν ήταν έτσι τά πράγματα, εκείνος πού κοιτάζει έρωτικά τήν σύντροφό του θά έπρεπε νά κατηγορηθεϊ, έπειδή μοιχεύει όποιος κοιτάζει έτσι γυναϊκα!

5. Άν κάποιος ακόμη ενίσταται και δέν δέχεται ότι ό όρκος επιτρέπεται σέ αυτές τίς περιπτώσεις (μολονότι απαγορεύεται σέ άλλες), άς μάθει πώς όχι μόνο επιτρέπεται, αλλά και αποτελεί και έπιταγή του νομοθέτη σέ πολύ λιγότερο σημαντικά ζητήματα.

Συγκεκριμένα ό νόμος όρίζει ότι όποιος έγείρει κατηγορίες κατά έπισκόπου, όφείλει πρώτα νά όρκιστεϊ στό Ευαγγέλιο ότι θά πει τήν αλήθεια κι έπειτα νά εκθέσει τίς κατηγορίες του. Προφανέστατα, αυτό τό θέμα είναι ήσσοнос σημασίας σέ σχέση μέ όσα προαναφέρθηκαν: άν λοιπόν ό όρκος νομοθετεϊται για τά άσήμαντα, πώς μπορεί νά ύποστηριχθεϊ ότι για τά σημαντικά ούτε καν επιτρέπεται;

6. Έγώ, σοφώτατε και συμπαθέστατε και καρτερικώτατε τών βασιλέων –για νά αναφέρω τίς ιδιότητές σου πού λάμπουν περισσότερο κι από τόν ήλιο και φανερώνονται σέ τούτο τό ζήτημα και σέ όλα τά άλλα– θεωρώ αναγκαϊο και συμφέρον για τούς υπηκόους σου νά όρκίζονται όλοι στήν κυβέρνησή σου.

Γιατί πώς θά συγκροτουñταν

πόλεις καὶ κῶμαι, μυρίων ἐπ' αὐτῶν συνερχομένων γνωμῶν, εἰ μὴ δεσμῶ τινι αὐται
κατέχονται ἐπὶ τῷ ἐκάστην ἀνύποπτον εἶναι τῷ τε κοινῷ καὶ τῷ τοῦ κοινοῦ
προστάτη; ἀναγκαῖον δὲ τοῦτον λέγω καὶ παραδεδομένον δι' αὐτὸ τὸ συμφέρον καὶ
65 τὴν τῆς οἰκουμένης σύστασιν.

7. ὁ γὰρ ὄρκος ἔνθα μὲν τις αὐτὸν ἐθέλει προπετῶς ὀμνύναι, ἐμβριθῶς ἀπηγόρευται,
ἐνθα δὲ πολιτειῶν ἐστὶ σύστασις καὶ ἐθνῶν εἰρήνη (τίς γὰρ ἂν τινι πιστεύσειεν
ἀνωμότῳ;) τέτακται, καὶ ὁ μὴ τοῦτον ὀμνύς οὐκ ἀναίτιος. ὡς γὰρ ὁ γυναικὶ μὲν πρὸς
ἐπιθυμίαν ἐμβλέπων, μοιχός, ὁ δὲ γαμετῇ συνοικῶν εἴτ' αὐτῇ οὕτως ἐμβλέπων
70 αἰτίας ἀπήλλακται, καὶ ἔτι θεῖόν ἐστι πρόσταγμα τοὺς γάμον ἔχοντας μὴ ἑαυτοὺς
ἀλλήλων ἀποστερεῖν, κατὰ ταῦτα καὶ τὰ τῶν ὄρκων ἔχει τουτωνί· ὁ μὲν προπετῆς
σφαλερός, ἄτερος δὲ παρακεχώρηται καὶ τέτακται ἀναγκαίως. εἰ μὲν οὖν ἐν ὄρεσί τις
ἀεὶ μετὰ θηρίων τὴν διατριβὴν ἔχει, ὄρκον οὐδενὶ οὗτος ὀφείλει, ἕως δ' ἂν τις μετ'
ἀνθρώπων οἰκῇ βασιλεῖ διοικουμένων καὶ βασιλεῖ εὐσεβεστάτῳ καὶ ᾧ τὰ σκήπτρα ὁ
75 θεὸς ἔδωκεν, ὄρκον ἐξ ἀνάγκης ὀφείλει δοῦναι. καὶ ἐγὼ μὲν περὶ τούτων ταύτην ἔχω
τὴν γνώμην, καὶ τοὺς ἄλλους οὕτως παραινῶ ἔχειν, εἰ μὴ παραπαίειν ἐθέλοιεν.

8. ὁ δὲ Ματαραγγίδης οὗτος, ὁ τὸ δεσμωτήριον νῦν κατὰ τὸν προσήκοντα λόγον
οἰκῶν, χρήσιμον μὲν ἐμὲ ἑαυτῷ πολλαχοῦ λέγει γενέσθαι καὶ διδάσκαλόν με καλεῖ,
καὶ μεγάλα ὁμολογεῖ παρ' ἐμοῦ ὠφελῆσθαι, καὶ πάντα ὑπακούειν τᾶλλα ἔτοιμος
80 εἶναι φησι, ἐν δὲ τοῦτο οὐ φησιν ἐμοὶ πείσεσθαι· δεδοικέναι γὰρ λέγει τὸν ὄρκον καὶ
μάλισθ' ὅτι τὴν ἑαυτοῦ καρδίαν σκληρονομένην ὄρᾳ. ἐπεὶ δ' ἡ τοῦ σοῦ κράτους
ἀγαθότης καὶ οὕτως ἀνέχεται καὶ συμπαθεῖς αὐτῷ ἐφ' οἷς αὐτῷ προστάττετε, εἰ καὶ

64 τοῦτον] τοῦτο AB. 70-71 ἑαυτοὺς ἀλλήλων] ἑαυτῶν ἀλλήλους ABM. 76 παραπαίειν] παραπαίως M.
77-78 ὁ τὸ δεσμωτήριον ... οἰκῶν desunt M. 78 χρήσιμον] εὐεργέτην M₁. μὲν deest M₂. ἑαυτῷ
πολλαχοῦ ... καλεῖ] καλεῖ καὶ διδάσκαλον M₁. 82 συμπαθεῖς] συμπαθεῖν ABM₃. post αὐτῷ prius add.
κατανεύοις ABM₃. αὐτῷ alterum] αὐτὸν ABM₃.

πόλεις και κῶμες, ἄν οἱ μύριες γυνῶμες πού συγκεντρώνονται ἐκεῖ δέν συγκρατοῦνταν ἀπό κάποιον δεσμό ὥστε καμμία νά μήν προκαλεῖ ὑποψίες ὅσον ἀφορᾷ τήν κοινότητα καί τόν προστάτη της; Τονίζω δέ ὅτι ἡ ὀρκοδοσία χρειάζεται καί εἴθισται γιά τό ἴδιο τό συμφέρον καί τήν σύσταση τῆς οἰκουμένης.

7. Ὁ ὄρκος λοιπόν ἀπαγορεύεται αὐστηρά γιά ὅποιον θέλει νά ὀρκίζεται ἀπερίσκεπτα, ἀλλά ὅταν ἀποτελεῖ τήν συγκρότηση τῶν πολιτειῶν καί τήν εἰρήνη τῶν ἐθνῶν ἐπιβάλλεται (γιατί ποιός θά ἐμπιστευόταν τόν ἀνώμοτο;). φέρει μάλιστα εὐθύνη ὅποιος δέν ὀρκίζεται στήν δεύτερη περίπτωση. Ὅπως δηλαδή ἐκεῖνος πού κοιτάζει ἐρωτικά μιά γυναῖκα εἶναι μοιχός, ἀλλά ὁ σύζυγος πού κοιτάζει ἔτσι τήν συμβία του ἀπαλλάσσεται ἀπό τήν εὐθύνη (καί εἶναι μάλιστα θεία ἐντολή νά μήν ἀποστερεῖται ὁ ἕνας τόν ἄλλον), ἔτσι συμβαίνει καί μέ τό θέμα τῶν ὀρκων: ὁ μέν ἀπερίσκεπτος εἶναι σφαλέρός, ὁ δέ ἄλλος ἐπιτρέπεται καί ἐπιβάλλεται ἀναγκαίως. Ἐάν κάποιος μένει στά βουνά μέ συντροφιά του τά θηρία, αὐτός κανέναν ὄρκο δέν ὀφείλει, ἀλλά ὅσο κατοικεῖ μέ ἀνθρώπους πού διοικοῦνται ἀπό βασιλιᾶ καί μάλιστα βασιλιᾶ εὐσεβέστατο καί στόν ὅποιον ὁ θεός ἔδωσε τά σκήπτρα, ὀφείλει κατ' ἀνάγκη νά δώσει τόν ὄρκο. Αὕτη εἶναι ἡ δική μου ἡ γνώμη, τήν ἴδια δέ παρακινῶ καί τούς ἄλλους νά υἱοθετήσουν, ἐάν θέλουν νά φέρονται γνωστικά.

8. Αὐτός ὁ Ματαρραγίδης, πού τώρα βρίσκεται στήν φυλακή γιά τόν προσήκοντα λόγο, ἰσχυρίζεται ὅτι ὑπῆρξα χρήσιμος γιά τόν ἴδιο σέ πολλά θέματα, μέ ὀνομάζει δάσκαλό του, καί ὁμολογεῖ πώς ὠφελήθηκε πολύ ἀπό μένα. Λέει ἐπίσης ὅτι εἶναι ἕτοιμος νά μέ ὑπακούσει σέ ὅλα τά ὑπόλοιπα, ἀλλά σ' αὐτό τό ἕνα δέν τόν πείθω: ὑποστηρίζει ὅτι φοβᾶται νά ὀρκιστεῖ καί νά δεῖ ὡς συνέπεια τήν καρδιά του νά σκληραίνει. Ὅμως ἡ ἀγαθότητα τοῦ κράτους σου ἀκόμα κι ἔτσι τόν ἀνέχεται καί τόν συγχωρεῖς ἀναφορικά μέ ὅσα τόν προστάξεις. Ἐάν ἐπομένως

τινές περὶ αὐτοῦ ὑπόσχεσιν δοῖεν ἐπὶ τῷ μὴ ἀπελθεῖν αὐτὸν τῆς βασιλίδος ταυτησὶ
 τῶν πόλεων παρὰ τὸ πρόσταγμα τοῦ σοῦ κράτους, οὐτοσὶ δ' ἐπὶ τούτῳ ἐμὲ
 85 προτείνει, ἰδοὺ ταύτην ἐγὼ δίδωμι, ὅς μάλιστα πάντων αὐτὸν οἶδα, καὶ ὅς ὑπ' αὐτοῦ
 πιστεύω μηδ' ἂν εἴ τι καὶ γένοιτο προδοθήσεσθαι. ἀφ' ὧν γὰρ ἔδειξε τῇ πείρᾳ, θᾶττον
 ἂν δοκοῖ τὴν τοῦ πατρὸς πατάξαι γνώθον, ἢ τι καὶ μείζον ἄλλο παράνομον δρᾶσαι, ἢ
 ἐμὲ προδοῦναι. ὃ δὲ μοι καὶ τὸ θάρρος ἐποίησε τοῦ ὑπὲρ ἐμὲ τούτου πράγματος, καὶ
 μάλισθ' ὅτι καὶ τῷ ἱερῷ πρόεδρῳ Δυρραχίου δοκοῦν ἐφάνη, καὶ φημι ἐνταῦθα μενεῖν
 90 αὐτόν, ἕως ἂν ἐθέλη τὸ σὸν κράτος· ἐὰν δὲ αὐτὸς ἀπέλθῃ παρὰ τὸ σὸν πρόσταγμα,
 ἔνοχος ἐγὼ ἔσομαι τῶν ὀφειλομένων αὐτῷ κολάσεων.

82-83 προστάττεις ... ἐπὶ τῷ] ἀπήτησεν ὁ ἱερώτατος πρόεδρος Δυρραχίου, καὶ αὐτὸς ὑπέσχετο τουτέστι ἐπιτίμιον δέξασθαι BM₃ {sed τουτέστι deest M₃} : προστάττεις, εἰ καὶ ἐγὼ ὑπόσχεσιν περὶ αὐτοῦ δοίην ἐπὶ τῷ M₁ : προστάττεις, εἰ καὶ τις περὶ αὐτοῦ ὑπόσχεσιν δοίῃ ἐπὶ τῷ M₂. 84 post κράτους add. μηδὲ ἐνταῦθα μένοντα κατὰ τοῦ σοῦ κράτους φρονεῖν, εἰ ἔστι χρεῖαν ἵνα καὶ τις ἕτερος ὑπόσχεσιν περὶ αὐτοῦ δοίῃ, ἐπεὶ καὶ τοῦτο αὐτὸν ἀπήτησεν ὁ ἱερώτατος Δυρραχίου ABM₃ {sed ἔστι] ἔτι M₃} : post ἱερώτατος add. πρόεδρος M₃. οὐτοσὶ δ' desunt M₂. τούτῳ] τοῦτο M₂. 85 ταύτην ἐγὼ desunt M₁. 84-88 ὅς μάλιστα ... δοκοῦν ἐφάνη desunt M₁. 85 ὑπ' αὐτοῦ] ἐπ' αὐτοῦ M₂. 86 καὶ deest ABM. 86 ἔδειξε] ἔδοξε μοι M₂. δοκεῖ] δοκεῖ M₂ (δοκεῖ emend. iam Levi) : δοκεῖ AB. 89 ἱερῷ] ἱερωτάτῳ AB. 90 ἐθέλη] ἐθέλοι M₁. post κράτος add. καὶ ἐνταῦθα μένοντα μηδέποτε κατὰ τοῦ σοῦ κράτους φρονήσιν AB. ἀπέλθῃ ... πρόσταγμα] ἄλλως ποιήσῃ AB.

χρειάζεται και άλλοι υποσχεθῶν για τόν ἴδιο ὅτι δέν θά ἀποχωρήσει ἀπό τήν Βασιλεύουσα ἐνάντια στίς ἐντολές τῆς κυβέρνησῆς σου, καί ἀφοῦ τοῦτος ἐδῶ προτείνει γι' αὐτό ἐμένα, ἰδοῦ ἐγώ ὑπόσχομαι, πού τόν ξέρω καλύτερα ἀπ' ὅλους καί πού πιστεύω πώς, ὅ,τι καί νά γίνει, δέν πρόκειται νά μέ προδώσει. Διότι, ἀπ' ὅσα ἔμπρακτα ἔδειξε, θά προτιμοῦσε νά σπάσει τό σαγόνι τοῦ πατέρα του ἢ νά διαπράξει ἄλλη μεγάλη παρανομία παρά νά προδώσει ἐμένα. Αὐτό λοιπόν, σύν τό γεγονός ὅτι φάνηκε εὐλογο στόν ἱερώτατο πρόεδρο Δυρραχίου, μοῦ ἔδωσε τό θάρρος νά προβῶ σέ τούτη τήν ἐνέργεια πού ξεπερνᾷ τίς δυνάμεις μου: δηλώνω ὅτι ὁ Ματαραγγίδης θά παραμείνει ἐδῶ γιά ὅσο τό ἐπιθυμῆ ἡ κυβέρνησή σου, καί ὅτι, ὅσο μένει ἐδῶ, δέν θά μηχανευτεῖ τίποτα αὐτῆς. Ἐάν ὅμως αὐτός φύγει παρά τίς ἐντολές σου, ἐγώ θά τιμωρηθῶ στήν θέση του.

ΣΧΟΛΙΑ

1-6. *Τὴν ἀρχὴν ... λαμβάνη* – Ὀλόκληρη ἢ εἰσαγωγή φαίνεται ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὴν πλατωνικὴ Πολιτεία (Πολ. 369b-360c: «γίγνεται τοίνυν, ἣν δ' ἐγώ, πόλις, ὡς ἐγῶμαι, ἐπειδὴ τυγχάνει ἡμῶν ἕκαστος οὐκ αὐτάρκης, ἀλλὰ πολλῶν ὠν ἐνδεής: ἢ τίν' οἶει ἀρχὴν ἄλλην πόλιν οἰκίζειν; οὐδεμίαν, ἣ δ' ὅς. οὕτω δὴ ἄρα παραλαμβάνων ἄλλος ἄλλον, ἐπ' ἄλλον, τὸν δ' ἐπ' ἄλλου χρεία, πολλῶν δεόμενοι, πολλοὺς εἰς μίαν οἴκησιν ἀγείραντες κοινωνοὺς τε καὶ βοηθοὺς, ταύτη τῇ συνοικίᾳ ἐθέμεθα πόλιν ὄνομα: ἢ γάρ; πάνν μὲν οὖν. μεταδίδωσι δὴ ἄλλος ἄλλω, εἴ τι μεταδίδωσιν, ἢ μεταλαμβάνει, οἴόμενος αὐτῷ ἄμεινον εἶναι;»).

7. *ἔριδας συμβαίνειν καὶ μάχας* – Πρόκειται γιὰ λέξεις πού συχνά συνοδεύουν ἢ μία τὴν ἄλλη, πρβλ. «ἔριν καὶ μάχην» (Πλ. Ἰππ. Μείζ. 294d), «ἔρεις καὶ μάχας νομικὰς» (Τιτ. 3.9), «φθόνος, στάσεις, ἔρις, μάχαι» (Σοφ. Οἶδ. Κολ. 1233), «αἰεὶ γάρ τοι ἔρις τε φίλη πόλεμοί τε μάχαι τε» (Ὀμ. Ἰλ. Α', 177).

9-10. *ἓνα τινὰ καταστήσαι ... κριτὴν ἀπάντων εἶναι καὶ ἄρχοντα* – Πρβλ. Α' Βασ. 8.5: «καὶ νῦν κατάστησον ἐφ' ἡμᾶς βασιλέα δικάζειν ἡμᾶς».

10-11. *τὸ μὲν μοναρχία τὸ δ' ἀριστοκρατία* – Τὴν ἴδια ἐποχὴ πού ὁ Μετοχίτης (σελ. 605) δέν δίσταζε νά παραθέσει ὀλόκληρο τὸν ἀριστοτελικὸ κατάλογο τῶν πολιτευμάτων, ἢ ἀπουσία ἐδῶ τῆς δημοκρατίας εἶναι μᾶλλον ἐντυπωσιακὴ – ἔστω κι ἂν ἡ μοναρχία ἦταν ἐκείνη πού συγκέντρωνε τοὺς ἐπαίνοους. Εἶχε ἄραγε ὁ Μοσχόπουλος ἤδη συνειδητοποιήσει ὅτι ἡ δημοκρατία δέν ἦταν παρὰ μία «ἀριστοκρατία τῶν ρητόρων» (Hobbes, 1840, 2.2.5, σελ. 141); Ἴσως ἀπλά ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης (σελ. 164, στ. 16) νά τὸν εἶχε πείσει γιὰ τὴν λογικὴ παραδοξότητα τῆς δημοκρατίας: ἂν ὅλοι εἶναι ἄρχοντες, «τίνων γὰρ ἄρξουσιν;». Ἄς προσεχθεῖ ὅτι ὁ Εὐστάθιος προλαβαίνει ἐν προκειμένῳ τὸν Rousseau: «Ἄν πάρουμε τὸν ὄρο στὴν αὐστηρὴ σημασία του, δέν ὑπῆρξε ποτέ πραγματικὴ δημοκρατία, καὶ οὔτε θά ὑπάρξει ποτέ. Εἶναι ἀντίθετο στὴν φυσικὴ τάξη νά κυβερνᾶ ἢ πλειοψηφία καὶ νά κυβερνᾶται ἢ μειοψηφία» (Ρουσσώ, 2004, 3.4, σελ. 124).

11. ἀμείνων δὲ πολλῶ τῆς ἀριστοκρατίας – Μία ἐκτενέστερη (σύγχρονη τοῦ Μοσχόπουλου) κριτική ἀνάλυση τῆς ἀριστοκρατίας ὑπάρχει στὸν Μετοχίτη (σελ. 618 ἐπ.). Ἡ ἀρνητική στάση τῶν βυζαντινῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν ἀπέναντι στὴν ἀριστοκρατία (μία μοναρχία μὲ πολλοὺς μονάρχες, γιὰ νὰ θυμηθοῦμε τὴν κομπή πρόζα τοῦ Montesquieu) κυκλοφοροῦσε ἐνίοτε τόσο γρήγορα ὅσο καὶ τό χρῆμα: Σέ ἓνα βασιλικόν τῆς δεκαετίας τοῦ 1320, ὁ Ἀνδρόνικος Β' ἀναπαριστᾶται δίπλα στὸν προφήτη Ἀχιά, ὁ ὁποῖος εἶχε προφητεύσει τὴν διάσπαση τοῦ Βασιλείου τοῦ Ἰσραήλ (Γ' Βασ. 11.29 ἐπ.) (Grierson, 1999, σελ. 77 καὶ 145).

17. θεῷ μόνῳ τυγχάνει γνῶριμα ὄντα – Οἱ βιβλικές ἀναφορές εἶναι πολλές: *Α' Βασ.* 16.7· *Γ' Βασ.* 8.39· *Α' Παρ.* 28.9· *Ψαλ.* 43.22, 138.1-2· *Πρμ.* 16,1· *Ἰερ.* 12.3, 17.10, 11.5· *Μτ.* 9.4· *Μκ.* 2.8· *Λκ.* 5.22· *Ἀπ.* 2.23· *Ρωμ.* 2.16· *Α' Κορ.* 14.25, *Κορ.* 4.5. Πρβλ. καὶ *Πραξ.* 1.24 καὶ 15.8. γιὰ τὸν Θεό ὡς καρδιογνώστη.

21. ὄρκον πολιτικὸν – Γιὰ παραδείγματα αὐτοῦ τοῦ ὄρκου στὴν βυζαντινὴ ἱστορία, βλ. Angelon (2007), σελ. 326-329· Svoronos (1951), σελ. 109-113. Βλ. ἐπίσης Svoronos (1951), σελ. 106-109 γιὰ τὸν ὄρκο τῶν κρατικῶν λειτουργῶν, καὶ Svoronos (1951), σελ. 113-116 γιὰ τὸν ὄρκο τῶν κληρικῶν.

21. τοῦτον οἱ ὀμνύντες ἄνευ μισθοῦ φυλάττειν ὀφείλουσι – Πρβλ. *Ἐεν. Ἰέρ.*, 4.3.: «πολιῖται γὰρ δορυφοροῦσι μὲν ἀλλήλους ἄνευ μισθοῦ».

28-29. φύλακες καὶ ὑπέρμαχοι – Συνηθέστερος στά χρόνια μετὰ τὸν Μοσχόπουλο, δείγματα τοῦ συγκεκριμένου συνδυασμοῦ λέξεων ἀνευρίσκονται ἤδη στίς ἐπιστολές τοῦ Φωτίου (PG 102, 601D, βιβλ. 1, ἐπιστ. β': «τῶν κανόνων ἀκριβεῖς φύλακες, τῆς εὐσεβείας ὑπέρμαχοι»), ἀλλὰ καὶ στό Δεύτερο Τροπάριο γιὰ τὸν Ἀρχιστράτηγο Μιχαήλ τοῦ Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου (σελ. 98, στ. 2: «προστάτης, ὑπέρμαχος καὶ φύλαξ»).

29. καὶ ἀντιπαρατάττειντο μὲν τοῖς ἐχθροῖς αὐτοῦ, φιλοῖεν δὲ τοὺς φίλους – Ἡ ρήτρα συνηθιζόταν στίς συνηθῆκες συμμαχίες ἤδη ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα (Θουκ.

1.44.1, 3.75.1, 7.33.6· Ξεν. Έλλ. 2.2.20· Άριστ. Άθ. Πολ. 23.5· Quint. Curt. *Hist. Alex.* 7.1.29).

32. *τοῦ κοινοῦ τις ἦν* – Ὁ Levi προσθέτει μετά τήν φράση τήν λέξη «προσιότης». Ἦδη ὅμως ὁ Heisenberg (1902, σελ. 582) θεώρησε τούτη τήν προσθήκη «έντελῶς λανθασμένη» καί παρατήρησε ὅτι ὁ «τις» εἶναι κάποιος μέλος τῆς κοινότητος, δηλαδή κάποιος ιδιώτης. Δεδομένου ὅτι καί τό C ἀκολουθεῖ τήν ἴδια διατύπωση μέ τό M, εἶναι πράγματι προτιμότερο νά διαβάσουμε τό «τοῦ κοινοῦ» ὡς γενική διαιρετική στό «τις»: πρόθεση τοῦ Μοσχόπουλου φαίνεται νά εἶναι ἡ σύγκριση τοῦ βασιλικοῦ ὄρκου μέ μία σχέση καθαρά ιδιωτικοῦ δικαίου.

34. *βασιλικὸν ὄρκον* – Γιά παραδείγματα αὐτοῦ τοῦ ὄρκου στήν βυζαντινή ἱστορία, βλ. Angelon (2007), σελ. 329-343· Svoronos (1951), σελ. 138-140· Ševčenko (1952), σελ. 152, ὑποσημ. 29.

34. *βασιλικὸν ὄρκον* / 21. *ὄρκον πολιτικὸν* – Ὁ Ševčenko (1952, σελ. 152, ὑποσημ. 29) ἔχει ἐπισημάνει τήν ἀριστοτελική καταγωγή τῆς διάκρισης μεταξύ πολιτικοῦ καί βασιλικοῦ (Άρ. Πολ. 1252a 7, 1259b 1, 1288b 2), μολονότι ὁ Guran βρίσκει τήν σύνδεση «ἀδύναμη» (Guran, 2008, σελ. 175). Γιά μία γενική ἐπισκόπηση τῶν βυζαντινῶν ὄρκων, βλ. Patlagean (2007), σελ. 163-192. Εἰδικά γιά τόν Μοσχόπουλο, πρβλ. καί τήν ἀναφορά τοῦ Prodi (1992), σελ. 61.

37. *κατὰ πολιτείαν ἢ καὶ συνοικίαν ἄλλως διοικουμένων* – Σέ ἓνα κορυφαῖο ἔργο του, ὁ Ά. Καλδέλλης ἔχει ὑποστηρίξει πειστικά ὅτι ἡ πολιτική θεωρία πού «ταιριάζει περισσότερο στό Βυζάντιο, εἰρωνικά καί ὑπέροχα» εἶναι ἐκείνη τοῦ Rousseau (Kaldellis, 2015, σελ. 97). Θεωρεῖ μάλιστα ἤδη ὑπαρκτή στήν πολιτική θεωρία τῆς βυζαντινῆς πολιτείας καί ἰδιαιτέρως σημαντική γιά τούς Βυζαντινοὺς πολιτειολόγους τήν ρουσσωϊκή διάκριση μεταξύ «μάζας» [agrégation] καί «συνένωσης» [association], λογική συνέπεια τῆς παραδοχῆς ὅτι «πάντα θά διαφέρει πολύ νά ὑποτάξεις ἓνα πλῆθος ἀπό τό νά κυβερνήσεις μία κοινωνία» (Ρουσσώ, 2004, 1.5, σελ. 59). Νομίζω ὅτι τούτη ἡ ἔλλειπτική ἀντιδιαστολή «πολιτείας» καί ἀπλῆς «συνοικίας» ἀπηχεῖ τό ἴδιο σκεπτικό καί

ἀποτελεῖ μία πρόσθετη συνηγορία γιά τό ἐπιχείρημα τοῦ Καλδέλλη. Πρβλ. ἐπίσης ἕνα ἐρμηνευτικό σχόλιο τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου, στό ὁποῖο ὁ ἱεράρχης, διατυπώνοντας τήν ἴδια διάκριση μέ φρασεολογία παρόμοια μέ ἐκείνη τοῦ Μοσχόπουλου, ἀντιπαραβάλλει τούς «γηγενεῖς», δηλαδή «τούς βαρβάρους, καί ἐν ἐρημίαις οἰκοῦντας, καί μὴ νομίμως πολιτευομένους», μέ τούς «υἱούς τῶν ἀνθρώπων», δηλαδή «τούς ἡμερωτέραν πολιτείαν μετερχομένους, καί νόμοις διοικουμένους» (PG 27, 224B).

39. *εἰρηνεύετε* – *Μαρκ.* 9.50.

40. *ὅστις οὐχ ἤμαρτε βαλέτω λίθον* – Βλ. *Ἰω.* 8.7: «ὁ ἀναμάρτητος ὑμῶν πρῶτος βαλέτω λίθον ἐπ' αὐτήν». Σέ αὐτό τό συγκείμενο, ἡ περίφραση πού ἀντικαθιστᾷ τήν λέξη «ἀναμάρτητος» τοῦ πρωτοτύπου εἶναι μᾶλλον ἀσυνήθιστη. Τήν συναντοῦμε σέ μία πραγματεία τοῦ Ἀγίου Νίκωνος (PG, 1, 657A), ἀλλά καί σέ μία ὁμιλία τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης (PG, 135, 605B-D). Διάσημος σχολιαστής τοῦ Ὀμήρου καί τοῦ Πινδάρου, ὁ Εὐστάθιος μοιραζόταν ἀπό τόν 12ο αἰῶνα τό ἴδιο ἐρευνητικό πεδίο μέ τόν Μοσχόπουλο. Νά εἶναι ἄραγε ἡ χρήση τῆς παραπάνω περίφρασης μία ἔνδειξη ὅτι, κατά τήν συγγραφή τῆς πραγματείας του, ὁ Μοσχόπουλος ἀσχολοῦνταν περισσότερο στά ἔργα τοῦ Εὐσταθίου παρά μέ τήν Ἁγία Γραφή; Πρὶν τό ἐρώτημα τοῦτο ἀφεθεῖ κατ' ἀνάγκην ἀναπάντητο, ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ *Cod. Basil. A. III. 20*, ἕνας κώδικας πού συγκεντρώνει τόσο τήν ἐν λόγῳ ὁμιλία τοῦ Εὐσταθίου ὅσο καί τήν εἰσαγωγή του στόν Πίνδαρο, φέρει τήν γραφή τοῦ Θεόληπτου, τοῦ ἴδιου μοναχοῦ πού, στά μέσα τοῦ 16ου αἰῶνα, ἀντέγραψε καί τά μοσχοπούλεια πονήματα τοῦ *Princeton MS. 184*.

40. *μὴ κρίνετε ἵνα μὴ κριθῆτε* – *Ματθ.* 7.1· πρβλ. καί *Λουκ.* 6,37.

44. *δίκας ὀφείλων εἶτ' ἄλλους ἀπήτησε* – Ὁ Angelon (2007, σελ. 326) φαίνεται νά χάνει ἐδῶ τήν αἰχμή τοῦ ἐπιχειρήματος, κατανοώντας ὅτι, κατά τόν Μοσχόπουλο, ἡ ἴδια ἡ ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἀξιόποινη πράξη.

46. *προπετῶς* – Ειδική εὐχή «ἐπὶ προπετῶς ὀμνύοντα» καταγράφεται ἤδη στὸ Βαρβερινό Εὐχολόγιο τοῦ 8^{ου} αἰῶνα (*Barb. gr.* 336, φ. 199r-199v).

47. *ἐθνῶν εἰρήνη* – Παρά τὸ τετριμμένο του νόημα, αὐτὴ ἢ σύμφραση δέν συνηθιζόταν. Τὴν συναντᾶμε, πάντως, στὸν Εὐσέβιο Καισαρείας (PG 20, 1436C· 22, 641A καὶ 1117D), τίς *Ἐρωταποκρίσεις* τοῦ Ψευδοϊουστίνου (σελ. 129, στ. 20, ἐρ. ρλθ'), ἀλλὰ καὶ τὸν Παχυμέρη (PG 144, 106B).

49-50. *ὁ τῆ ἑαυτοῦ γαμετῆ πρὸς ἐπιθυμίαν ἐμβλέπων* – Τὸ ἐπιχείρημα εἶναι ἀριστοτελικό (*Ηθ. Νικ.* 1138a: «μοιχεύει δ' οὐδεὶς τὴν ἑαυτοῦ»· πρβλ. καὶ *Ηθ. Μεγ.* 1196a). Τὸ ζήτημα ἀπασχόλησε λιγότερο τὴν Ἀνατολή καὶ περισσότερο τὴν Δύση, ὅπου ἡ ἀντίθετη γνώμη, ὅτι δηλαδή «μοιχὸς τῆς ἑαυτοῦ γυναικὸς πᾶς ὁ ἀκόλαστος» (Σέξτος, 231, σελ. 38· πρβλ. καὶ Κλείταρχο, 71, σελ. 80), διαδόθηκε μέσῳ τῶν λατινικῶν ἀποδόσεων ἰδίως τοῦ Ἀγίου Ἰερώνυμου (PL 23, 281A· 25, 173C), ἀλλὰ καὶ τοῦ Αὐγουστίνου (PL 44, 424A καὶ 687), φτάνοντας νά συμπεριληφθεῖ στὸ Δεκρέτο τοῦ Γρατιανοῦ (PL 187, 1471A καὶ 1480B) καὶ νά ἐπαναδιατυπωθεῖ πολὺ πρόσφατα ἀπὸ τὸν πάπα Ἰωάννη-Παῦλο Β' (Giovanni Paolo II, 2009, σελ. 180). Πρβλ. καὶ τίς παρεμφερεῖς θέσεις τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρείας (PG 8, 516A) καὶ τοῦ Θωμᾶ Ἀκυινάτη (ST, *supp.*, q. 49, art. 6). Δέν λείπει, πάντως, μία συμμετρικὴ εἰρωνεία ἀπὸ τὸ πῶς ὁ Λούθηρος ἀπορρίπτει τὸν Σέξτο ὡς παγανιστὴ (*heyde*) μόνο καὶ μόνο γιὰ νά ἐνστερνιστεῖ τὴν θέση τοῦ Ἀριστοτέλη (Luther, 1891, σελ. 101-102).

53. *τοὺς γὰρ κατηγοροῦντας ἀρχιερέως* – Ὁ Μοσχόπουλος ἀναφέρεται ἐδῶ στὴν εἰδικὴ περίπτωση τῆς παροχῆς ἔννομης προστασίας ἐπὶ ὑποθέσεων σχετικῶν μέ πράξεις ἐπισκόπων. Σέ ἀντίθεση μέ τὰ ἰσχύοντα γιὰ διαφορὲς ἰδιωτικοῦ καὶ ποινικοῦ δικαίου, δέν μπορούσε ὁ καθέννας νά καταγγεῖλει ἐκκλησιαστικά ἀδικήματα τῶν ἐπισκόπων. Ὁ κατήγορος τοῦ ἐπισκόπου ἔπρεπε σωρευτικῶς νά μὴν εἶναι αἰρετικός, ὑπόδικος ἢ καταδικασμένος, καθὼς καὶ νά ἔχει προβεῖ σέ «ἐγγραφή[ν] τῆς ταυτοπαθείας» (κατὰ τὴν ἔκφραση τῶν βυζαντινῶν σχολιαστῶν), δηλαδή νά ἔχει δηλώσει γραπτῶς ὅτι, ἐφ' ὅσον ἡ προσφυγὴ του ἀποδειχθεῖ συκοφαντικὴ, θά ὑποστεῖ τὸ ἐπιτίμιο πού κινδύνευσε νά ὑποστεῖ ὁ συκοφαντηθεὶς ἐπίσκοπος. Πρόσθετη δικονομικὴ προϋπόθεση γιὰ νά εἰσαχθεῖ ἢ ὑπόθεση σέ Οἰκουμενικὴ Σύνοδο, στά κοσμικά

δικαστήρια ἢ στὸν βασιλιᾶ, ἦταν βεβαίως ἡ ἐξάντληση ὅλων τῶν προηγουμένων βαθμῶν δικαιοδοσίας (Κανῶν ΣΤ' τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου· πρβλ. καὶ Κανόνα ΚΑ' τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου).

Καίτοι δὲν προκύπτει ἀπὸ τὸ σῶμα τῶν κανόνων ὅτι ἔπρεπε νὰ συνοδεύεται ἀπὸ ὄρκο, ἡ ἐγγραφή ταυτοπαθείας προσιδιάζει στὸν ὄρκο τῆς συκοφαντίας (*iusiurandum calumniae*), δηλαδή τὸν ὄρκο τῶν διαδίκων καὶ τῶν συνηγῶρων τοὺς ὅτι ἡ προσφυγή στό δικαστήριο γίνεται καλόπιστα. Ἡ λήψη τοῦ ὄρκου τῆς συκοφαντίας εἶχε θεσπιστεῖ ὡς γενική δικονομική προϋπόθεση γιὰ τὴν ἔναρξη κάθε δίκης ἤδη ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανό (*Cod.* 2.58.1-2· πρβλ. καὶ *Βασιλικά* 7.14.19-20). Ἄραγε ὁ συκοφαντικός ὄρκος ἴσχυε σέ κάθε περίπτωση ἢ τὸν ὑπακαθιστοῦσε ἐν προκειμένῳ ἡ ἐγγραφή ταυτοπαθείας; Αὐτὸ δὲν εἴμαστε σέ θέση νὰ τὸ γνωρίζουμε. Μποροῦμε ὅμως νὰ φανταστοῦμε γιατί ἐπιλέγει ὁ Μοσχόπουλος αὐτὸ τὸ παράδειγμα: ἀποδεικνύεται ἔτσι ἡ καθολικὴ ἐφαρμογή τοῦ ὄρκου (μέ ὁποιαδήποτε μορφή), ἀκόμη καὶ ἐντός τῶν ἐκκλησιαστικῶν πλαισίων, παρά τίς πάγιες καὶ σθεναρές ἀντιρρήσεις τῶν ὀρθόδοξων ἱεραρχῶν.

55. ἔλαττον – Παρ' ὅτι ὁ Πολέμης κατατάσσει τὸν Μοσχόπουλο (λόγω τῶν ἀθηνωτικῶν του ἀντιλήψεων) στοὺς «συντηρητικούς διανοομένους» (Polemis, 1996, σελ. 254), δὲν μποροῦμε νὰ μὴν διακρίνουμε μία ἀντιεκκλησιαστικὴ αἰχμὴ στό ἐπιχείρημά του: ἡ διαδικασία τὴν ὁποία ὁ Μοσχόπουλος χρησιμοποιεῖ ἀπλῶς ὡς τὸ ἔλασσον πού ἀποδεικνύει τὸ μεῖζον, εἶχε θεσπιστεῖ γιὰ νὰ ἀντιμετωπιστοῦν οἱ «τὴν ἐκκλησιαστικὴν εὐταξίαν συγγεῖν καὶ ἀνατρέπειν βουλόμενοι» (Κανῶν ΣΤ' τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου).

58. συμπαθέστατε – Συνηθισμένη ἐπίκληση. Βλ. χαρακτηριστικὰ χωρία στὸν Ἀρέθα (ἐπιστ. 7, σελ. 332, στ. 25), ἀλλὰ καὶ στὸν –σύγχρονο τοῦ Μοσχόπουλου– Νικηφόρο Χοῦμνο (ἐπιστ. κε', σελ. 30, στ. 4-5, καὶ ἐπιστ. ρξγ', σελ. 182, στ. 12).

58. καρτερικώτατε – Ἐπίκληση ἐξ ἴσου συνηθισμένη μέ τὴν προηγούμενη. Ἀξιοποιεῖται ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Μανασσῆ (ἐπιστ. II, σελ. 88, στ. 1) μέχρι τὸν Εὐθύμιο Τορνίκη (8.18, σελ. 64).

59. ὑπὲρ τὸν ἥλιον – Πρόκειται γιὰ ἓνα σχῆμα ὑπερβολῆς ἰδιαίτερα προσφιλές στὸν Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο (PG 52, 429· 55, 267 καὶ 269· 60, 392), ἰδίως ἀναφορικά μὲ τοὺς ἐνάρετους καὶ τίς ἀρετές τους (PG 48, 751· 52, 588· 55, 232 καὶ 273· 57, 453· 63, 464 καὶ 481). Ὁ Μοσχόπουλος χρησιμοποιεῖ τὸ σχῆμα γιὰ νὰ παρακάμψει τὴν παλαιόθεν διαδεδομένη παρομοίωση τοῦ ἡγεμόνα μὲ τὸν ἥλιο: δὲν εἶναι ὁ βασιλιάς πού φαίνεται σάν ἥλιος, ἀλλὰ ὀρισμένες ἀρετές πού λάμπουν πάνω του περισσότερο ἀπὸ τὸν ἥλιο. Ἀναλογιζόμενοι ὅτι ἐνίοτε τὸν στόμφο τῶν ὑστεροβυζαντινῶν πανηγυρικῶν δὲν τὸν ἄντεχαν οὔτε οἱ ἴδιοι οἱ ἀποδέκτες τους [ὁ Μανουήλ Β' Παλαιολόγος (46.10, σελ. 137) –μερικές μόλις δεκαετίες μετὰ τὸν Μοσχόπουλο– φτάνει νὰ ζητήσῃ ἀπὸ τὸν Δημήτριο Χρυσολωρᾶ νὰ περιορίσῃ κάπως τὴν «ὑπερβολ[ὴν] τῶν ἐπαίνων» του], τὸ ὕφος τοῦ Μοσχόπουλου φαίνεται ἐδῶ ἐξαιρετικά μετρημένο. Ἀξίζει, πάντως, νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ ὀρολογικὴ σημασία τοῦ σχήματος γιὰ τὴν ἡσυχαστικὴ παράδοση: τὸ ἄν τὸ θαβώρειο φῶς ἔλαμπε «ὡς ὁ ἥλιος» (Ματθ. 17.2) ἢ «ὑπὲρ τὸν ἥλιον» εἶχε ἤδη ἀπασχολήσει τὸν Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο (PG 52, 405) καὶ θὰ ἀπασχολοῦσε λίγα χρόνια ἀργότερα τὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ (II, σελ. 450).

70-71. μὴ ἑαυτοὺς ἀλλήλων ἀποστερεῖν – Α' Κορ. 7.5. Ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ χωρίου ὡς «θείου προστάγματος» ἀπὸ τὸν Μοσχόπουλο εἶναι μᾶλλον παρεκκλίνουσά, δεδομένου ὅτι, ἀφ' ἑνός, πρόκειται γιὰ γνώμη τοῦ Παύλου, ἀφ' ἑτέρου, τονίζεται ρητᾶ ὅτι τούτῃ ἢ γνώμῃ ἐκφέρεται «κατὰ συγγνώμην, οὐ κατ' ἐπιταγήν» (7.6).

74-75. ᾧ τὰ σκήπτρα ὁ θεὸς ἔδωκεν – Δεδομένου ὅτι «ὁ συγγραφεὺς δὲν λέει πουθενά ὅτι ὁ ἡγέτης τοῦ κοινοῦ εἶναι θεόκλητος, ἀλλὰ τοποθετεῖ ἀσυζητητὴ τὸ κράτος καὶ τὰ συμφέροντά του πολὺ πιὸ ψηλά ἀπὸ τὸν μονάρχη» (Beck, 1990, σελ. 58), ἡ φράση αὐτὴ εἶναι μᾶλλον μία ρητορικὴ παραχώρηση στὴν αὐτοκρατορικὴ ἰδεολογία παρά οὐσιώδης ἀλλοίωση τοῦ ὑπόλοιπου ἐπιχειρήματος.

77. Ματαραγγίδης – Πρόκειται πιθανότατα γιὰ τὸν Νικόλαο Ματαράγγο (ἢ Ματαράγκο), ὁ ὁποῖος διετέλεσε καθολικὸς κριτής τῶν Ρωμαίων ἀπὸ τὸ 1329 (PG 148, 629B) μέχρι τοῦλάχιστον τὸ 1341, ἀλλὰ πάντως ὄχι ἀργότερα ἀπὸ τὸ 1375 [καίτοι μοιάζει ἀστήρικτη ἡ κρίση τοῦ Lemerle (1948, σελ. 305) ὅτι

τό 1375 ἦταν ἤδη νεκρός ἐπειδὴ ἀναφέρεται ὡς «ἐκεῖνος» στὰ ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς (ἢ ὅτι μόλις εἶχε πεθάνει, ὅπως ἐρμηνεύει τὰ ἴδια χωρία ὁ Svoronos, 1951, σελ. 133): ἡ λέξις μπορεῖ ἀπλῶς νά υποδείξει ὅτι εἶχε ἤδη ἀποσυρθεῖ ἀπὸ τὴν ἐνεργὸν δράση]. Ὁ Ματαράγγος φημιζόταν γιὰ τὸν «μέγαν πρὸς τὸ δίκαιον ζῆλον» του (Χοῦμονος Παρ., ἐπιστ. γ', σελ. 209), ἦταν δέ ὁ μόνος ἀνώτατος δικαστής πού ἀθωώθηκε στὸ σκάνδαλο διαφθορᾶς τοῦ 1336/1337 (PG 148, 740B· Lemerle, 1948, σελ. 309).

Ὁ Svoronos (1951, σελ. 133) εἶχε ἤδη διατυπώσει διστακτικὰ τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ Ματαραγγίδης, ὁ μαθητὴς τοῦ Μοσχόπουλου (PLP 17259), καὶ ὁ Νικόλαος Ματαράγγος (ἢ Ματαράγκος) (PLP 17260), ὁ ἀνώτατος δικαστής, εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο, ἂν καὶ τὸ μόνον πού ἀναγιγνώσκει ὁ Angelon στὰ στοιχεῖα εἶναι ὅτι «ἐκπρόσωποι τῆς οἰκογένειας Ματαράγγου μπῆκαν στὴν ὑπηρεσία τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα καὶ ἔφτασαν ψηλά στὴν διοικητικὴ ἱεραρχία» (Angelon, 2007, σελ. 319).

Ἐν τούτοις, ὅπως ὀρθά ἔχει ὑποστηριχθεῖ ἀπὸ τὸν Xhufi (1990, σελ. 178), εἶναι μᾶλλον ἀπίθανο, τὴν ἴδια ἱστορικὴ περίοδο (πρῶτο μισό τοῦ 14ου αἰῶνα), στὸν ἴδιο τόπο (Κωνσταντινούπολη), νά ὑπῆρχαν δύο διαφορετικὰ πρόσωπα τῆς ἰδίας οἰκογενείας (χωρὶς νά καταγράφεται ἡ παρουσία κανενὸς ἄλλου μέλους τῆς γιὰ σχεδόν ἕναν αἰῶνα), παρόμοιας παιδείας (ὁ Ματαραγγίδης εἶναι μαθητὴς ἑνὸς σπουδαίου διανοουμένου, ἐνῶ γνωρίζουμε ὅτι οἱ ἀνώτατες δικαστικὲς θέσεις προϋπέθεταν ὑψηλό μορφωτικὸ ἐπίπεδο), καὶ κοντινῶν πολιτικῶν πεποιθήσεων [ὁ Ματαραγγίδης ἐχθρεύεται τὸν Ἀνδρόνικο Β', ὁ Ματαράγγος διορίζεται καθολικὸς κριτής ἀπὸ τὸν Ἀνδρόνικο Γ' καὶ ἐμφανίζεται ὡς οἰκεῖος τοῦ Ἰωάννη Στ' Καντακουζηνοῦ (PG 152, 1236B)].

Πρὸς ἐπίρρωσιν τούτων μπορεῖ νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ παλαμισμὸς τοῦ Ματαράγγου (Παλαμαῶς, IV, σελ. 206), καθὼς καὶ μία μαθηματικὴ πραγματεία πού τοῦ ἀποδίδεται (Hunger, 1961, ἀρ. 273.4, σελ. 378): συμβαδίζουν ἄριστα τόσο μέ τὸν θρησκευτικὸ ἀντιδυτικισμό ὅσο καὶ μέ τὰ μαθηματικὰ του ἐνδιαφέροντα τοῦ Μοσχόπουλου.

Τέλος, ἕνα σχόλιο γιὰ τὸν χρόνο γέννησης: Ὁ Ματαράγγος διορίστηκε καθολικὸς κριτής τὸ 1329. Ἄν ἐξετάσουμε ἄλλες περιπτώσεις καθολικῶν κριτῶν (τῶν ὁποίων ἡ γέννηση συνάγεται ἀπὸ ἄλλα στοιχεῖα) θά δοῦμε ὅτι ἡ συνήθης ἡλικία ἀνόδου στὸ ἀξίωμα ἦταν μεταξὺ τῶν 35 καὶ τῶν 40 ἐτῶν

ΠΕΡΙ ΟΡΚΟΥ

[Κωνσταντῖνος Ἀρμενόπουλος (PLP 1347), Σίλβεστρος Συρόπουλος (PLP 27217), Γεννάδιος Σχολάριος (PLP 27304)]. Φυσικά υπάρχουν μαρτυρίες για καθολικούς κριτές μεγαλύτερης ηλικίας [π.χ. ὁ Πλήθων Γεμιστός (PLP 3630) ἦταν γύρω στά 60], ἀλλά ὄχι μικρότερης. Συνέπως, τό ἔτος 1294 μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς *terminus ante quem* γιά τήν γέννηση τοῦ Ματαράγγου.

Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ὁ Ματαραγγίδης θά εἶχε ἀναμφίβολα μία σημαντική διαφορά ηλικίας ἀπό τόν δάσκαλό του, γεννημένο γύρω στά 1265. Ἄν λάβουμε μάλιστα ὑπ' ὄψιν τήν ἔμμεση σύγκριση μεταξύ τοῦ διδασκάλου καί τοῦ πατέρα του, ἡ γέννησή του πρέπει νά τοποθετηθεῖ τοῦλάχιστον 20 χρόνια μετά τό 1265, δηλαδή γύρω στό 1285. Ἄν ὁ Ματαράγγος καί ὁ Ματαραγγίδης εἶναι τό ἴδιο πρόσωπο, μπορεῖ νά εἰπωθεῖ μέ ἀρκετή ἀσφάλεια ὅτι γεννήθηκε κάπου ἀνάμεσα στό 1285 καί τό 1294.

81. τήν ἑαυτοῦ καρδίαν σκληρυνομένην – Ἡ σκλήρυνση τῆς καρδίας ἦταν ἓνα συνηθισμένο θέμα στήν Βίβλο. Μόνο στήν Ἑξοδό βρῖσκουμε δεκατρεῖς ἀναφορές στήν σκληρυνομένη καρδιά τοῦ Φαραώ (Ἑξ. 4.21, 7.1, 7.22, 8.15, 9.12, 9.35, 10.1, 10.20, 10.27, 11.10, 14.4, 14.8, 14.17). Γιά ἄλλα χαρακτηριστικά χωρία, βλ. Ἦσ. 63.17· Ψαλ. 94.8· Ἑσδρ. 1.46· Πρμ. 28.14· Β' Παρ. 36.13· Ἐβρ. 3.8, 3.15, 4.7· Ρωμ. 2,5· Πραξ. 7,51.

89. πρόεδρῳ Δυρραχίου – Πρόκειται κατά πᾶσα πιθανότητα γιά τόν Γρηγόριο (PLP 91728), ὁ ὁποῖος διετέλεσε Μητροπολίτης Δυρραχίου (1315-1343/1344) καί Πρόεδρος τῆς Σηλυμβρίας (1316-τοῦλάχιστον 1327), ἀργότερα δέ συνυπέγραψε τόν φιλοπαλαμικό Συνοδικό Τόμο τοῦ 1347 (PG 151, 692D). Βλ. καί Svoronos (1951), σελ. 133 ὑποσημ. 2.

91. ἔνοχος ἐγὼ ἔσομαι – Τούτη ἡ πρόταση «ποινικῆς ὑποκατάστασης» –ἢ, ἀκριβέστερα, στερητικῆς ἀναδοχῆς «ποινικοῦ χρέους»– ἔχει περισσότερο ρητορική παρά πρακτική σημασία: συμβολίζει τήν αὐτοθυσία τοῦ δασκάλου ὑπέρ τοῦ μαθητῆ του. Πρβλ. καί Ἰω. 15.13: «μείζονα ταύτης ἀγάπην οὐδεὶς ἔχει, ἵνα τις τήν ψυχὴν αὐτοῦ θῆ ὑπὲρ τῶν φίλων αὐτοῦ».

SIGLA

- A Bodl. Auct. F. 3. 25 (= Misc. 099), fols. 96v-97r.
B Bodl. Barocc. 120, fols. 110v-111r.
C Coisl. 341, fols. 310v, 309r.
M Marc. gr. XI. 15, fols. 99v.
M₁ Versio epistulae ad imperatorem prima in M.
M₂ Versio epistulae ad imperatorem secunda in M.
M₃ Versio epistulae ad imperatorem tertia in M.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ἄρέθας. Romilly James Heald Jenkins καί Basil Laourdas, *Eight letters of Arethas on the Fourth Marriage of Leo the Wise*, Ἑλληνικά, τόμος 14, τεύχος 2, 1956, σελ. 293-372.
- Εὐαγγέλου (2002). Ἡλίας Γ. Εὐαγγέλου, *Γλωσσικές καί ἐκκλησιαστικές μεταρρυθμίσεις στήν Βουλγαρία τόν 14^ο αἰώνα: Ἡ συμβολή τοῦ πατριάρχου Τυρνόβου Εὐθυμίου*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2002.
- Εὐθύμιος Τορνίκης. Jean Darrouzès, *Les discours d'Euthyme Tornikès (1200-1205)*, *Revue des études byzantines*, τόμος 26, 1968, σελ. 49-121.
- Εὐστάθιος
Θεσσαλονίκης. J. G. Stallbaum (ἐπιμ.), *Eustathii Commentarii ad Homeri Iliadem*, τόμος 1, Joann. Aug. Gottl. Weigel, Lipsiae, 1827.
- Κλείταρχος. Ἐκ τῶν Κλειτάρχου Πραγματικῶν Χρειῶν Συναγωγή, σέ Henry Chadwick (ἐπιμ.), *The Sentences of Sextus: A Contribution to the History of Early Christian Ethics*, Cambridge University Press, Cambridge, 1959, σελ. 76-83.
- Κρουμβάχερ (1900). Κάρλ Κρουμβάχερ, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, ἐπιμ. Γεωργίου Σωτηριάδου, τόμος 2, τεύχος 1, Π. Δ. Σακελλαρίου, Ἀθήναι, 1900.
- Μανασσῆς. Эдуард Г. Курц, *Еще два неизданныхъ произведенія Константина Манасси*, *Византийский Временник*, τόμος 12, τεύχος 1, 1905.
- Μετοχίτης. Christian Godfried Müller καί Theophilus Kiessling (ἐπιμ.), *Θεοδώρου τοῦ Μετοχίτου Ὑπομνηματισμοὶ καὶ Σημειώσεις Γνωμικαὶ (Theodori Metochitae Miscellanea Philosophica et Historica)*, Vogel, Lipsiae, 1821.

- Μοσχόπουλος (1990). [Μανουήλ Μοσχόπουλος], *Μιά βυζαντινή θεωρία για τό κράτος: Γράμμα τοῦ Μανουήλ Μοσχόπουλου (14ος αἰώνας)*, μτφ. Δημοσθένη Κούρτοβικ, σέ Beck (1990), σελ. 429-430.
- Ξανθόπουλος. Σοφία Κοτζάμπαση, *Ἀνέκδοτα τροπάρια τοῦ Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου*, Ἑλληνικά, τόμος 42, τεῦχος 1, 1991-1992, σελ. 95-102.
- Παλασιολόγος. George T. Dennis (ἐπιμ.), *The Letters of Manuel II Palaeologus*, Dumbarton Oaks, Washington DC, 1977.
- Παλαμᾶς II. Παναγιώτης Κ. Χρήστου (ἐπιμ.), *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ Ἄπαντα τά Ἔργα*, τόμος 2, Πατερικά Ἐκδόσεις Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, Θεσσαλονίκη, 1982.
- Παλαμᾶς IV. Παναγιώτης Κ. Χρήστου (ἐπιμ.), *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ Ἄπαντα τά Ἔργα*, τόμος 4, Πατερικά Ἐκδόσεις Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, Θεσσαλονίκη, 1983.
- Πλανούδης. Maximilianus Treu (ἐπιμ.), *Maximi monachi Planudis Epistulae*, G. Koebner, Vratislaviae, 1890.
- Ρουσσώ (2004). Ζάν-Ζάκ Ρουσσώ, *Τό Κοινωνικό Συμβόλαιο*, Πόλις, Ἀθήνα, 2004.
- Σέξτος. *Σέξτον Γνωμαι-Enchiridion Sexti*, σέ Henry Chadwick (ἐπιμ.), *The Sentences of Sextus: A Contribution to the History of Early Christian Ethics*, Cambridge University Press, Cambridge, 1959, σελ. 11-63.
- Χοῦμνος. *Νικηφόρου τοῦ Χοῦμνου Ἐπιστολαί*, σέ Jean François Boissonade, *Anecdota Nova*, Dumont, Paris, 1844, σελ. 1-190.
- Χοῦμνος Παρ.. *Τοῦ Παρακοιμωμένου τοῦ Χοῦμνου Ἐπιστολαί*, σέ Jean François Boissonade, *Anecdota Nova*, Dumont, Paris, 1844, σελ. 203-222.
- Ψευδοϊουστίνος. Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (ἐπιμ.), *Θεοδωρήτου ἐπισκόπου πόλεως Κύρου πρὸς τὰς ἐπενεχθείσας αὐτῷ ἐπερωτήσεις παρά τινος τῶν ἐξ Αἰγύπτου ἐπι-*

ΠΕΡΙ ΟΡΚΟΥ

σκόπων, Β. Κιρσκάουμ, Ἐν Πετροπόλει, 1895.

- Allen (2014). Gemma Allen (ed.), *The Letters of Lady Anne Bacon*, Cambridge University Press, London, 2014.
- Angelov (2007). Dimiter Angelov, *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium, 1204-1330*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007.
- Beck (1970). Hans-Georg Beck, *Res publica Romana: vom Staatsdenken der Byzantiner*, Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, München, 1970.
- Beck (1990). Hans-Georg Beck, *Ἡ Βυζαντινὴ Χιλιετία*, Μορφωτικό Ἴδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα, 1990.
- Beck (1994). Hans-Georg Beck, *Das byzantinische Jahrtausend*, β' ἔκδ., C. H. Beck, München, 1994 [1978].
- Bosch (1965). Ursula Victoria Bosch, *Kaiser Andronikos III. Palaiologos: Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321-1341*, Adolf M. Hakkert, Amsterdam, 1965.
- Blackstone (1765). William Blackstone, *Commentaries on the Laws of England*, τόμος 1, Clarendon Press, Oxford, 1765.
- Co. Litt. Edward Coke, *The First Part of the Institutves of the Lawes of England, Or, a Commentarie vpon Littleton, not the name of a Lawyer onely, but of the Law it selfe*, Societe of Stationers, London, 1628.
- Dagron (1994). Gilbert Dagron, *Lawful Society and Legitimate Power: Ἐννομος πολιτεία, ἔννομος ἀρχή*, σέ Angeliki E. Laiou and Dieter Simon (eds.), *Law and Society in Byzantium: Ninth-Twelfth Centuries*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, D.C., 1994, σελ. 27-51.
- Dagron (1996). Gilbert Dagron, *Empereur et prêtre: Étude sur le "césaropapisme" byzantine*, Gallimard, Paris, 1996.

- Dagron (2003). Gilbert Dagron, *Emperor and Priest: The Imperial Office in Byzantium*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.
- ER. Alexander Wood Renton κ.ῶ., *The English Reports*, 178 τόμοι, William Green & Sons, Edinburgh, 1900-1932.
- Foster (1763). Michael Foster, *A Report of Some Proceedings on the Commission of Oyer and Terminer and Goal Delivery for the Trial of the Rebels in the Year 1746 in the County of Surry, and of other Crown Cases. To which are added Discourses upon a Few Branches of the Crown Law*, Clarendon Press, Oxford, 1763.
- Giovanni Paolo II (2009). II Giovanni Paolo II, *Uomo e donna lo credò: catechesi sull'amore umano*, θ' ἔκδ., Città Nuova, Roma, 2009 [1985].
- Goldblatt (1987). Harvey Goldblatt, *Orthography and Orthodoxy: Constantine Kostenečki's Treatise on the Letters (Skazanie iz'yavleno o pis'menekh)*, Le Lettere, Firenze, 1987.
- Grierson (1999). Philip Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, τόμος 5, μέρος 1, Dumbarton Oaks, Washington D.C., 1999.
- Guran (2008). Petre Guran, *Une théorie politique du serment au XIV^e siècle: Manuel Moschopoulos*, σέ Marie-France Auzépy, Guillaume Saint-Guillain, *Oralité et lien social au Moyen Âge (Occident, Byzance, Islam): parole donnée, foi jurée, serment*, Association des amis du Centre d'histoire et civilisation de Byzance, 2008, σελ. 169-180.
- Heisenberg (1902). August Heisenberg, *L. Levi, Cinque lettere inedite di Emanuele Moscopulo. Studi ital. di filol. class. 10 (1902) 55-72*, Byzantinische Zeitschrift, τόμος 11,

ΠΕΡΙ ΟΡΚΟΥ

- 1902, σελ. 581-582.
- Hobbes (1840). Thomas Hobbes, *De Corpore Politico or The Elements of Law*, σέ William Molesworth (ἐπιμ.), *The English Works of Thomas Hobbes*, τόμος 4, John Bohn, London, 1840.
- Hunger (1961). Herbert Hunger, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*, τόμος 1, Prachner, Wien, 1961.
- Hunger (1997). Herbert Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία: Ἡ λόγια κοσμική γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, τόμος Β', ΜΙΕΤ, Ἀθήνα, 1997.
- J. H. Mn. (1857). J. H. Mn., *Lord Bacon's Mother*, σέ [William J. Thoms (ed.)], *Notes and Queries: A Medium of Inter-Communication for literary men, artists, antiquaries, genealogists, etc.*, σειρά 2, τόμος 4, τεύχος 95, 24 October 1857.
- Kaldellis (2015). Anthony Kaldellis, *The Byzantine Republic: People and Power in New Rome*, Harvard University Press, Cambridge MA and London, 2015.
- Lawrence (1910). Thomas Joseph Lawrence, *The Principles of International Law*, D. C. Heath & Co., Boston and New York, 1910.
- Lemerle (1948). Paul Lemerle, *Le juge général des Grecs et la réforme judiciaire d'Andronic III*, σέ *Mémorial Louis Petit: Mélanges d'histoire et d'archéologie byzantines*, Institut français d'études byzantines, Bucarest, 1948, σελ. 292-316.
- Levi (1902). Lionello Levi, *Cinque lettere inedite di Emmanuele Moscopulo (Cod. Marc. Cl. XI, 15)*, Studi italiani di filologia classica, τόμος 10, 1902, σελ. 55-72.
- Luther (1891). Paul Pietsch (ἐπιμ.), *D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe*, τόμος 12, Hermann

- Böhlau, Weimar, 1891.
- Medvedev (2003). Igor Medvedev, *Y avait-il une constitution a Byzance? Quelques considerations*, σέ Α. Abramea/Angeliki Laiou A./E. Chrysos (eds.), *Βυζάντιο, κράτος και κοινωνία. Μνήμη Νίκου Οικονομίδη*, Ίνστιτούτο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, Ἀθήνα, 2003, σελ. 383-391.
- Momigliano (1980). Arnaldo Momigliano, *Polybius between the English and the Turks (The Seventh J. L. Myres Memorial Lecture, Oxford 1974)*, σέ Arnaldo Momigliano, *Sesto contributo alla storia degli studi classici e del mondo antico*, τόμος 1, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma, 1980, σελ. 125-141.
- Moschopoulos (2008). Manuel Moschopoulos, *Lettre V: Contenant un petit essai sur le serment et trois brouillons de lettre de garantie pour son élève Matarangidès*, μτφ. Petre Guran, σέ Marie-France Auzépy, Guillaume Saint-Guilain, *Oralité et lien social au Moyen Âge (Occident, Byzance, Islam): parole donnée, foi jurée, serment*, Association des amis du Centre d'histoire et civilisation de Byzance, 2008, σελ. 181-185.
- Moschopulos (1994). [Manuel Moschopulos], *Eine byzantinische Staatstheorie: Brief des Manuel Moschopulos (14 Jh.)*, μτφ. Hans-Georg Beck, σέ Beck (1994), σελ. 315-316.
- Nozick (1999). Robert Nozick, *Anarchy, State, and Utopia*, Blackwell, Oxford, 1999 [1974].
- Obolensky (1982). Dimitri Obolensky, *The Byzantine Inheritance of Eastern Europe*, Variorum Reprints, London, 1982.
- Patlagean (2007). Évelyne Patlagean, *Un Moyen Âge Grec, Byzance, IXe-XVe siècle*, Albin Michel, Paris, 2007.
- PG. Jacques Paul Migne (ἐπιμ.), *Patrologiae cursus completus (series Graeca)*, 161 τόμοι, Imprimerie Catholique, Paris, 1857-1866.

- PL. Jacques Paul Migne (ἐπιμ.), *Patrologiae cursus completus (series Latina)*, 221 τόμοι, Imprimerie Catholique, Paris, 1841-1865.
- PLP. Erich Trapp (ἐπιμ.), *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, 15 τόμοι, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1976-1996.
- Polemis (1996). Ioannis Polemis, *An Unpublished Anti-Latin Treatise of Manuel Moschopoulos*, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, 46, 1996, σελ. 251-264.
- Prodi (1992). Paolo Prodi, *Il sacramento del potere: il giuramento politico nella storia costituzionale dell'Occidente*, Il Mulino, Bologna, 1992.
- Sesiano (2004). Jacques Sesiano, *Les carrés magiques dans les pays islamiques*, Presses polytechniques et universitaires romandes, Lausanne, 2004.
- Ševčenko (1952). Ihor Ševčenko, *The Imprisonment of Manuel Moschopoulos in the Year 1305 or 1306*, Speculum, Vol. 27, No. 2 (Apr. 1952), σελ. 133-157.
- Stankiewicz (1984). Edward Stankiewicz, *Grammars and Dictionaries of the Slavic Languages from the Middle Ages Up to 1850: An Annotated Bibliography*, Mouton, Berlin, 1984.
- Svoronos (1951). Nicolas Svoronos, *Le serment de fidélité à l'empereur byzantin et sa signification constitutionnelle*, Revue des études byzantines, τόμος 9, 1951, σελ. 106-142.
- Toscano (2014). Silvia Toscano, *Orthodox Slavdom*, σέ Giulio Lepschy (ed.), *History of Linguistics, Volume III: Renaissance and Early Modern Linguistics*, Routledge, London and New York, 2014 [1988], σελ. 123-148.
- Turyn (1943). Aleksander Turyn, *The Manuscript Tradition of the Tragedies of Aeschylus*, Polish Institute of Arts and Sci-

ΜΑΝΟΥΗΛ ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ

ences in America, New York City, 1943.

Xhufi (1990).

Pëllumb Xhufi, *Un eminent albanais à Constantinople: Nikollë Matranga juge général de Byzance*, *Studia Albanica*, τόμος 27, τεύχος 2, 1990, σελ. 171-184.

